

تحلیل پدیدارشناسانه باورهای دینی دانش آموزان و ارائه راهکارهایی برای کاهش چالش‌ها و آسیب‌های موجود

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۳/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۵/۲۵

حسین مکیلانی *

کمال درانی **

کیوان صالحی ***

چکیده

پی‌بردن به خلأهای اعتقادی، اخلاقی، عاطفی و معنوی توسط والدین و دست‌اندرکاران تربیت می‌تواند زمینه مساعدی برای شکل‌دهی، شکل‌گیری هویت دینی نوجوانان و کاهش آسیب‌های رو به فزون در این حوزه و تقویت دین‌باوری در آینده باشد. پژوهش حاضر با هدف واکاوی عمیق در معنی و مفهوم باورهای دینی دانش‌آموزان پایه هشتم، بازنمایی درک و تجربه زیسته این افراد از دین و عوامل مؤثر در شکل‌گیری آن و ارائه راهکارهای راهبردی برای کاهش‌های آسیب‌های موجود انجام شده است. بدین‌منظور و با توجه به ظرفیت شگرف رویکردهای کیفی و به‌ویژه روش پدیدارشناسی، از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته استفاده شد که در شانزدهمین مصاحبه با دانش‌آموزان پایه هشتم که با روش نمونه‌گیری هدفمند انجام شد، به حالت اشباع رسید و داده‌های حاصل با راهبرد کلاسیکی تحلیل شد. یافته‌ها حاکی از آن است که دانش‌آموزان مورد مطالعه، نسبت به باورهای دینی، نگاهی احساسی و به دور از درک اولویت‌های دینی داشته و بصیرت‌افزایی دینی از طریق مباحثه بر اصول بنیادینی نظیر، «وسيله بودن عبادت برای شکل‌گیری عبودیت» و «معیار قضاوت نبودن اشخاص در شناسایی حق یا باطل»، بیش از پیش ضرورت دارد.

واژگان کلیدی: پدیدارشناسی، باورهای دینی، نوجوانی، دین‌باوری، هویت دینی، پژوهش کیفی.

* دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته تحقیقات آموزشی دانشگاه تهران، mokeilanihossein@gmail.com
** استاد گروه روش‌ها و برنامه‌های آموزشی دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران kdorrani@ut.ac.ir
*** استادیار گروه روش‌ها و برنامه‌های آموزشی دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، (نویسنده مسئول) keyvansalehi@ut.ac.ir

مقدمه

مطالعات مردم‌شناسی، باستان‌شناسی و جامعه‌شناسی نشان می‌دهد که تحقیقات گوناگونی در ابعاد و زوایای مختلف دین^۱ صورت گرفته است. در قرون اخیر ما شاهد تحولی بنیادین و گسترده در پاسخ به شبهات دینی در محافل علمی مغرب زمین بوده‌ایم. پژوهش‌های اخیر دانشمندان نشان می‌دهد که دین یکی از قدیمی‌ترین باورهای بشر بوده و بشر در هیچ دوره‌ای بدون اعتقاد دینی نبوده است (هنرور، ۱۳۸۰). نمی‌توان انکار کرد که دین یکی از قدیمی‌ترین و عمومی‌ترین تظاهرات روح انسانی است. شواهد پژوهشی و تجربیات جوامع انسانی نشان می‌دهد که در مسیر هدایت انسان‌ها به سوی کمال و رفع نیازمندی‌های او، دین و فرهنگ راهکارهای سودمندی را در قالب نظام هدفمند، ارائه نموده است. دین با ظهور خود، فرهنگ خاص خود و فرهنگ نوینی را به جامعه بشری عرضه داشته و انسان‌ها را بدان فرا می‌خواند. نتایج مطالعه صاحبی (۱۳۸۴)، نشان می‌دهد که رابطه دین و فرهنگ، رابطه‌ای چندسطحی و تعاملی است. به گونه‌ای که دین، فرهنگ را شکل داده و فرهنگ به مردم هویت بخشیده است و به بیان دیگر، نیاز انسان به کلام متعال الهی، خمیرمایه فرهنگ است.

دین، تنها یک پدیده اجتماعی و تاریخی نیست، بلکه برای بسیاری از افراد بشر، حکم یک مسئله مهم شخصی را دارد (Yung, 1994). انسان‌ها به‌طور طبیعی، افزون بر تأثیرپذیری‌های پیرامونی، از باورها و عملکردهای خود نیز تأثیر می‌پذیرند (پناهی، ۱۳۸۷). تا زمانی که سلامت و بهنجاری اعتقادی حاصل نشود، سلامت روانی هم حاصل نمی‌گردد (مطهری، به نقل از پناهی، ۱۳۸۷). علاوه بر آن، وجود دین برای تکامل مادی و معنوی انسان ضروری است و فرد و اجتماع هر دو به اجرای مقررات و احکام دین که به منظور هدایت بندگان به سوی سعادت حقیقی تشریح گردیده است احتیاج دارند. دین در اصلاح فرد و جامعه تأثیر عمیق دارد موجب توسعه دید و فکر انسان‌هاست، عقل رشد می‌کند و منجر به ظهور صفات زیبای اخلاقی و امتیازات انسانی می‌شود (شایسته‌خوی، ۱۳۸۴). و از آنجا که انسان فطرتاً موجودی است خداجو و برنامه‌ها و دستورات دینی نیز جملگی بر اساس نیازهای فطری، سلامت جسم، بهداشت فردی و اجتماعی و رشد و تعالی شخصیت انسان استوار می‌باشد (انجمن

اولیا و مرییان، ۱۳۷۹). بنابراین پرداختن به باورهای دینی در بین افراد یک جامعه امری مهم به نظر می‌رسد. در این پژوهش تلاش شد تا بر حسب توان، فرصت، زمان، امکان و وظیفه، گامی ناچیز در راه توصیف باورهای دینی دانش‌آموزان برداشته شود و ضمن ایجاد زمینه مناسب برای بازاندیشی و تهییج متولیان امر و والدین به آسیب‌های موجود و محتمل در حوزه باورهای دینی نوجوانان و فرزندان‌شان، تلنگری به اندیشه و باور نوجوانان وارد کرده چالش‌ها را در حوزه باورهای دینی بازنمایی نموده و در نهایت راه‌کارهایی را برای بهبود دین‌باوری و دینداری دانش‌آموزان ارائه گردد.

دین پدیده‌ای مرکب از انواع پدیده‌ها و واقعیات متعدد است. بخشی از پدیده‌ها و واقعیات پیرامون دین، جنبه‌های روانشناختی آن است که شامل مؤلفه‌هایی از جمله هیجانات^۲، باورها^۳، ارزش‌ها^۴، رفتارها و محیط اجتماعی می‌باشد. بر اساس تعداد معانی ارائه شده برای دین اندیشمندان مسلمان نیز به دین به‌عنوان پدیده‌ای ساختاری نگریسته و آن را راه و روشی دانسته‌اند که ابعاد آن، تمامی زندگی انسان را تحت تأثیر قرار داده و او را به یک هدف کلی و متعالی که همانا سعادت و خوشبختی است رهنمون می‌سازد (خدایاری فرد، غباری بناب و شکوهی یکتا، ۱۳۷۹).

به نظر گلاک و استارک^۵ (۱۹۶۵)، همه ادیان دنیا به‌رغم تفاوت‌هایی که در جزئیات دارند، عرصه‌های مشترکی دارند که دینداری^۶ در آنجا متجلی می‌شود. یکی از این عرصه‌ها بُعد اعتقادی یا باورهای دینی^۷ است. یعنی آموزه‌هایی که انتظار می‌رود پیروان آن دین به آن‌ها اعتقاد قلبی داشته باشند و مبتنی بر آن پندار، گفتار و کردارشان را متعادل و سپس متعالی سازند. به همین دلیل است که از باورهای دینی، به‌عنوان رکن اساسی دینداری یاد می‌شود. دوست‌محمدی (۱۳۷۷) بر این باور است که دور ماندن از باورهای اصیل دینی، راه را برای ابتلاع فرد به کشمکش‌های درونی و روانی، احساس پوچی و بی‌هدفی و یأس و ناامیدی در برابر محرومیت‌ها، ناملایمات و فشارهای روانی، هموار می‌کند. بنابراین به‌نظر می‌رسد دستیابی و پیروی متعادل و متناسب از الگوهای اصیل دینی ما را در جهت شناخت و حل مشکلات روانی یاری خواهد داد. شواهد نشان می‌دهد که مطالعات مذهبی در روان‌شناسی در سطح جهانی، موضوعی جدی و اساسی است (Wolf, 1996). دوران مدرسه و به‌ویژه دوران آغاز نوجوانی فرصتی

است که سیستم آموزش و پرورش می‌تواند از آن استفاده کرده و به این امر مهم یعنی مسئله دینداری نوجوانان بپردازد و براساس برنامه‌ای اثربخش پایه‌های دینی آنان را تقویت نماید.

بر اساس چارچوب شناختی، در دوره نوجوانی است که انسان می‌تواند به فهمی معنادار از دین دست پیدا کند؛ زیرا در این دوره سنی است که فرد ظرفیت درک انتزاعی به دست می‌آورد، ابزار شناختی لازم نظیر مفهوم علیت، زمان، حافظه و خزانه لغات را برای تفکر در اختیار می‌گیرد، می‌تواند مفاهیم انتزاعی دینی را درک کند، بین آن‌ها ارتباط برقرار سازد، درباره آن‌ها تأمل کند و نظریه‌ای را برای ارتباط خود با خدا و تفسیر جهان، هستی، مبدأ و مقصد داشته باشد (نوذری، ۱۳۸۸). بنابراین لزوم پرداختن به باورهای دینی نوجوانان امری لازم می‌باشد. اما بسیاری از پدیده‌های مربوط به علوم انسانی و اجتماعی - نظیر باورهای دینی - با توجه به ماهیت‌شان، اندازه‌پذیر نمی‌باشند. هر چند ممکن است بر اساس دیدگاه اصالت تحصیلی (اثبات‌گرایی)، پژوهشگر برای آن‌ها تعریف عملیاتی به دست دهد و متغیرهای تشکیل‌دهنده آن‌ها را نمایان کند، اما با توجه به ماهیت چنین پدیده‌هایی، نمی‌توان آن‌دسته روش‌های تحقیق که زیربنای اصالت تحصیلی دارند را برای این منظور مورد استفاده قرار داد. این چنین است که استفاده از رویکردهای کیفی و به‌ویژه روش تحقیق پدیدارشناسی برای درک ابعاد و زوایای پدیده چندساحتی و تفسیربرانگیز باورهای دینی، ضرورت می‌یابد. لذا می‌توان گفت که چنانچه پژوهشگر بخواهد ساختار و معنای ضمنی یک پدیده (از جمله احساسات، اندیشه یا شیء) را، با توجه به معنایی که افراد از آن در زندگی خود تجربه کرده‌اند آشکار نماید، از روش تحقیق پدیدارشناسی استفاده می‌کند (بازرگان، ۱۳۸۹).

با توجه به اهمیت دین در نظام آموزشی کشور، حساسیت و نقش بنیادین و موقعیتی که دانش‌آموزان در آن قرار دارند، و به‌ویژه نبود شناخت عمیق و دانش کافی از این پدیده، پژوهش حاضر بر آن است تا پدیدارشناسی دین‌باوری از منظر دانش‌آموزان پایه هشتم مدارس متوسطه شهرستان بهارستان، را مورد مطالعه قرار دهد. به دیگر سخن، هدف پژوهش حاضر بررسی معنی و مفهوم باورهای دینی از نظر دانش‌آموزان پایه هشتم برای بازنمایی درک و تجربه زیسته این افراد از دین است. همچنین در این پژوهش به

روش پدیدارشناسی سعی بر آن داریم تا عوامل تقویت دین‌باوری و دین‌گریزی دانش‌آموزان را از زبان خودشان مورد بررسی قرار دهیم. امید می‌رود دستاوردهای این مطالعه، بتواند ضمن بازنمایی عوامل مؤثر در شکل‌گیری و شکل‌دهنده به پدیده دین‌باوری در ذهن نوجوانان دانش‌آموز و به‌منظور کاهش آسیب‌های روبه‌تزايد در این حوزه و تقویت دین‌باوری، زمینه مناسب و مساعد برای استفاده از اطلاعات و یافته‌هایی که تولید می‌شود، را با راهکارهایی کاربردی، فراهم نماید.

۱. مروری بر مبانی نظری و پیشینه پژوهش

در فرهنگ دهخدا، باور به معانی؛ قبول، تصدیق سخن، پذیرفته بودن، مورد قبول بودن، مورد اعتقاد بودن، استوار و یقین آمدن، معنی شده است. افراد و صاحب‌نظران دینی و غیر دینی هم در رابطه با کلمات مترادف فوق نظراتی دارند؛ برای مثال: آیت‌الله مطهری (۱۳۶۴)، گرایش‌های والا و معنوی و فوق حیوانی انسان آنگاه که پایه و زیربنای اعتقادی و فکری پیدا کند به نام ایمان تعریف می‌کند. تولستوی (به نقل از مطهری، ۱۳۶۴) نویسنده متفکر روسی می‌گوید: ایمان آن چیزی است که مردم با آن زندگی می‌کنند. دانشمندان و نظریه‌پردازان از گذشته تاکنون در زمینه دین پژوهش‌های مختلفی را انجام داده‌اند: ویلیام جیمز (۱۹۰۲) در کتاب گونه‌های تجربه دینی خود که شامل بیست سخنرانی وی است به بررسی انواع تجربیات دینی پرداخته است. استانلی هال به‌عنوان اولین رئیس انجمن روان‌شناسی آمریکا (APA) نیز به‌عنوان یکی از پیشکسوتان روان‌شناسی در آمریکا به بررسی دین علاقه‌مند بود و نشریه‌ای را در زمینه روان‌شناسی دین تأسیس کرد (استانلی هال، ۱۸۹۱، به نقل از ریچارد. ال. گورساچ، ۱۹۸۸). ریچارد گورساچ^۱ (۱۹۸۸) به بررسی تاریخیچه روان‌شناسی دین پرداخته است. گوردون آلپورت از سال ۱۹۵۰ در زمینه روان‌شناسی دین کتاب فرد و دینش را تألیف کرد (Brown, 1987). فولر ولوین (۱۹۸۰) نیز در زمینه دین پژوهش‌هایی را انجام داده‌اند. آنچه مسلم است، باورهای دینی موجب بروز رفتارهایی در افراد می‌شود که به نوعی تجلی کارکرد دین در فرد، خانواده و اجتماع است. احمدی (۱۳۸۸)، کارکردهای دین را از نظر اندیشمندان در جدولی به شرح زیر طبقه‌بندی کرده است:

جدول ۱: نظر اندیشمندان مسلمان و غیرمسلمان درباره کارکردهای دین (به نقل از، احمدی، ۱۳۸۸)

کارکردهای دین	اندیشمندان
تشریح و وضع قوانینی که برای اجتماع سودمند است، اصلاح فرد و جامعه، کنترل درونی رفتار بشر، کنترل دائمی که گریزی از آن نیست.	طباطبایی
تفسیر زندگی، هدایت و تأمین سعادت دنیا و آخرت	جوادی آملی
تنظیم‌کننده رفتار فردی، برانگیزاننده احساسات مشترک جهت وحدت اجتماعی، حافظ مقررات و نظم و اخلاق	رابرتسون
تقویت احساسات فردی و اجتماعی، حفظ همبستگی و انسجام اجتماعی، انضباط بخشی	دورکیم
ایجاد و تثبیت نظم اجتماعی، ایجاد وفاق جمعی و مشروعیت بخشی به تنظیمات اجتماعی	کنت
تنظیم سامانمند روابط اجتماعی	براون
کار منظم عقلانی و ایجاد تحولات اجتماعی	وبر
ایجاد ارزش‌های دائمی برای پاسخگویی به نیازهای اساسی و غایی انسان، وحدت بخشیدن بین انسان‌ها	یینگر
ایجاد ثبات اجتماعی و انطباق فردی	ادی
تشدید دلبستگی‌های افراد به هدف‌های گروهی، تقویت عزم افراد به رعایت هنجارهای گروهی، تقویت یگانگی افراد	دیویس
ایجاد حس برای فائق آمدن به تردید و سردرگمی، معنادار ساختن و قابل تحمل نمودن رنج در روحيات آدمی	گیرتس
سعادت بخشی و خوشبخت نمودن خانواده	استیت و دفرین
ایجاد حس نزدیکی افراد به والدین و به‌طور کلی نزدیکی افراد خانواده نسبت به هم	لانديس
ایجاد فضایی گرم، شاد در خانواده و ارتباطی نمودن خانواده	جانسون
ایجاد روحیه در افراد برای اعطای کمک‌های خیرخواهانه	آسلیز
ارتباط با سایر هم‌نوعان، وظیفه‌شناسی، احترام نسبت به دیگران، صداقت،	کاندلند
بهبود کیفیت روابط خانواده، خوشبختی خانواده و ایجاد توانایی در اداره امور خانه	میرز
ایجاد جامعه‌پذیری مذهبی در بین جوانان	موتلو
ایجاد هم‌نوایی با سایر هم‌نوعان، تقویت روابط اجتماعی	ولچ

شهید مطهری (ره) نیز در رابطه با کارکردهای دین می‌فرماید: «ایمان مذهبی آثار نیک و فراوان دارد، چه از نظر تولید بهجت و انبساط، چه از نظر نیکو ساختن روابط اجتماعی و چه از نظر کاهش و رفع ناراحتی‌های ضروری، که لازمه ساختمان این

جهان است» (مطهری، ۱۳۷۴، ص ۴۳). بر این اساس می‌توان گفت که دین در دو جهت زندگی فردی و اجتماعی کارکرد بسزایی دارد: ۱- کارکرد دین در پیش‌گیری از نابسامانی‌های اجتماعی ۲- کارکرد دین و تأثیر آن بر رشد و شکوفایی اهداف اقتصادی. آنچه از مطالعه مقالات مختلف حاصل می‌شود آنست که نوجوانی دوره تکوین هویت شخصی و تجربه نقش‌هاست و نقش مذهبی بودن را در بهبود شخصیت نوجوانان انکارناپذیر می‌دانند (پیترسن^۹ ۱۹۸۹ به نقل از اتکینسون^{۱۰} و همکاران ۱۳۸۷؛ پیکو و فیتز پاتریک^{۱۱} ۲۰۰۴ و سین‌ها، سنا و جولز^{۱۲}، ۲۰۰۷؛ کوهن، پیرس، چامبرز، میند، کروین و کونیک^{۱۳}، ۲۰۰۵، آرین و پورحسینی، ۱۳۸۰؛ کیومرثی، ۱۳۸۲؛ مطهری، ۱۳۸۰). باورها و گرایش‌های دینی و تقدیس ارزش‌ها و تقبیح ضد ارزش‌ها در نوجوانی، به بار می‌نشیند و سراسر شخصیت نوجوان را تحت تأثیر قرار می‌دهد (رضاپور، ۱۳۹۰). به نظر می‌رسد مهم‌ترین شاخص مرحله نوجوانی، ایجاد و کسب هویت فردی، پیدا کردن نقش فردی در جهان و زندگی هویت و نقش جنسی است (کامکار، ۱۳۸۱). دوریس اولوم (۱۳۵۴) معتقد است: یک نوجوان بدون زمینه مذهبی و دینی یک کشتی بدون سکان است (به نقل از رضاپور، ۱۳۹۰).

یوسفی، صدیق اورعی، کهنسال و مکری‌زاده (۱۳۹۰)، پژوهشی را با عنوان «پدیدارشناسی تجربی زیارت امام رضا (علیه‌السلام)» انجام دادند. در این پژوهش ابعاد مختلف اصطلاح «زیارت» از طریق منابع مختلف مورد بحث و بررسی قرار گرفت، در نهایت بعد از جمع‌آوری اطلاعات از طریق مصاحبه عمیق، اطلاعات به‌دست آمده از طریق الگوی پیشنهادی هفت مرحله‌ای اسپرس^{۱۴} و گراونوالد^{۱۵} مورد تحلیل قرار گرفت. محمدپور و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «سازش با عفونت نقص ایمنی اکتسابی: یک مطالعه پدیدارشناسی»، به این نتیجه دست یافتند که؛ یکی از عوامل مهم و تأثیرگذار در رویکردهای مواجهه با مشکلات و عوارض بیماری ایدز، نوع باورها و نگرش مذهبی افراد بوده است. شمشیری، باب؛ خوشبخت، فریبا؛ ماه منیر، ایرانپور (۱۳۹۲)؛ میرزاحمدی، فرمیهنی‌فراهانی، اسفندیاری (۱۳۹۰)؛ نوابخش و پوریوسفی (۱۳۸۵)، در پژوهش‌های خود نقش دین در سلامت فرد و اجتماع غیر قابل انکار دانسته‌اند.

نونماکر، مک نلی و بلوم^{۱۶} (۲۰۰۳) تحقیقی با هدف بررسی رابطه دین‌داری و سلامت روانی نوجوانان سامان دادند. آن‌ها به این نتیجه رسیدند که دین‌داری در برابر اعمالی مانند سیگار کشیدن، نوشیدن الکل، مصرف مواد افیونی، برقراری رابطه جنسی نامتعارف و ... از نوجوانان محافظت می‌کند. چو و همکاران (۲۰۰۴) در مطالعه خود به این نتیجه رسیدند که مبتلایان به عامل ایدز با گرایش به خدا و معنویات ممکن است فرصت‌هایی را به دست بیاورند که نگاه منفی و انگ اجتماعی را از آن‌ها بردارد. بیرمن^{۱۷} (۲۰۰۶) نقش محافظت‌کننده دین در مقابل پیامدهای روانی پدیده تبعیض نژادی را بررسی کرد. تحقیق وی نشان داد که یکی از منابع اصلی مقابله با تبعیض، دین است و در انجمن‌های مذهبی انجام می‌گیرد.

چیگونا و چیگونا^{۱۸} (۲۰۱۰) در مطالعه‌ای به‌طور عملی نشان دادند که چگونه می‌توان به شیوه پدیدارشناختی به بررسی ادراک معلمان و کاربست فناوری اطلاعات و ارتباطات در مدارس محروم پرداخت. آن‌ها پس از جمع‌آوری ادراک‌ها و تجربه‌های معلمان از به‌کارگیری فناوری اطلاعات و ارتباطات، آن‌ها را به‌عنوان مقوله‌های خاصی گزارش کردند. سنדר^{۱۹} (۲۰۱۴) در مطالعه خود در حوزه پدیدارشناسی و دین، پدیدارشناسی را از منظر نظریه‌پردازان مختلف مورد بازبینی قرار داد. وی در این مطالعه به نقش تجربه زیسته افراد پرداخته و غرق شدن محقق در این تجربه زیسته افراد را مورد تأکید قرار می‌دهد. مسئله بازگشت به دین و احیاء آن از جمله موضوعاتی است که در این مقاله به آن پرداخته شده است. اسپرانزا، هرماندز، فولی، بن و بیتن (۲۰۱۱) مطالعه‌ای با عنوان «مطالعه پدیدارشناختی دین در انتخاب شغل» انجام دادند در این پژوهش با اشاره به محدودیت‌های پژوهش و تأکید بر کیفی بودن و عدم تعمیم‌پذیری یافته‌ها، به رابطه عمیق مذهبی بودن افراد و به کارافتادن آن‌ها در مشاغل مختلف اشاره کرده و پیشنهادهایی برای پژوهش‌های بعدی ارائه می‌دهد. شیلدز (۲۰۰۸) در مطالعه خود پیرامون پدیدارشناسی بر این باور است که پدیدارشناس نمی‌تواند ذهن خود را به‌طور کامل از هرگونه قضاوت ارزشی خالی نگه دارد. وی عقاید هایدگر را مورد بررسی قرار داده و مسائل مهمی را که یک پدیدارشناس باید با آن خود را وفق دهد را مورد بررسی قرار می‌دهد.

۲. چارچوب مفهومی پژوهش حاضر

با توجه به تفاوت‌های فلسفی - پارادایمی دو روش کمی و کیفی، در بررسی‌های کیفی به‌جای استفاده از چارچوب نظری برای تدوین و آزمون فرضیه‌ها، از چارچوب مفهومی برای صورت‌بندی سؤال یا سؤال‌های پژوهشی استفاده می‌شود (مکسول، ۲۰۰۵؛ ریتچه و لوئیس، ۲۰۰۳، ۴۹). چارچوب مفهومی در تحقیق حاضر مبتنی بر پارادایم تفسیرگرایی اجتماعی است. به اعتقاد بازرگان (۱۳۸۴)، بر اساس دیدگاه تفسیرگرایی، واقعیت، مشروط به تجربه انسان و تفسیر اوست. انسان با تجربه می‌تواند دانش مربوط به واقعیت را در ذهن خود بسازد. پژوهشگر از راه تعامل با موضوع مورد پژوهش، به شناخت آن نایل می‌شود. در این دیدگاه، شناخت امری عینی نیست و ابعاد و تفسیرهای گوناگون دارد (بازرگان، ۱۳۸۴، ص ۴۱). در پارادایم تفسیرگرایی اجتماعی به‌عنوان رویکرد اصلی در این مطالعه، باور بر این است که با توجه به خلاق بودن ماهیت انسان، سیال بودن واقعیت اجتماعی و ساخته و معنادار شدن در فرآیند درک و تفسیر انسان‌ها از آن، نمی‌توان مسیر و روش خاص برای درک واقعیات و یا ایجاد تغییر در آن‌ها پیشنهاد کرد (دنزین و لینکلن، ۲۰۱۱؛ نیومن، ۲۰۰۷؛ گوبا و لینکلن، ۲۰۰۵؛ گلیزر، ۲۰۰۱، نقل از صالحی و همکاران، ۱۳۹۴). با توجه به این موضوع و با استفاده از دیدگاه بازرگان (۱۳۸۴)، برای انجام پژوهش‌های آموزشی که بتواند راه‌گشای شناخت عمقی عناصر نظام آموزشی باشد، باید از روش‌شناسی تفسیری استفاده نمود (بازرگان، ۱۳۸۴، ص ۴۶). در این پژوهش سعی گردید تا با استفاده از پارادایم تفسیرگراییانه به بازسازی معنایی ادراک دانش‌آموزان از باورهای دینی، پرداخته شود و نشان داده‌شود که این مشارکت‌کنندگان چه درکی از باورهای دینی دارند، آن‌ها را چگونه درک و ارزیابی می‌کنند.

۲. روش پژوهش

پژوهش حاضر در چارچوب روش تحقیق کیفی و از نوع پدیدارشناسی انجام شده است. این پژوهش به لحاظ هدف از نوع کاربردی و برحسب نحوه گردآوری داده‌ها از نوع پژوهش‌های توصیفی است. در حوزه علوم رفتاری از جمله روان‌شناسی و علوم

تربیتی با دو نوع رویکرد روبرو هستیم: ۱- رویکرد خردگرایانه (اثبات‌گرا) ۲- رویکرد طبیعت‌گرایانه (تجربه‌گرا). در واقع انتخاب رویکرد انجام یک پژوهش، بر پایه جهان‌بینی و نوع مثال فکری^{۲۰} یا پارادایم است. منظور از پارادایم «مجموعه‌ای از مفروضه‌ها، مفاهیم یا گزاره‌هاست که از نظر منطقی به‌طور انعطاف‌پذیری به هم مرتبط بوده و جهت فکری و پژوهشی را هدایت می‌کند». کاربرد دو پارادایم یاد شده منجر به دو نوع روش شده است: ۱- روش پژوهش کمی^{۲۱} (که در آن داده‌های کمی استفاده می‌شود) ۲- روش پژوهش کیفی^{۲۲} (که در آن داده‌های کیفی به‌کار می‌رود) (سرمد، حجازی و بازرگان، ۱۳۹۱).

برای درک پدیده‌های اجتماعی از روش تحقیق کیفی استفاده می‌شود (دلاور، ۱۳۹۲) و چنانچه پژوهشگر بخواهد ساختار و معنای ضمنی یک پدیده را با توجه به معنایی که افراد از آن در زندگی خود تجربه کرده‌اند آشکار نماید، از روش تحقیق پدیدارشناسی استفاده می‌کند (بازرگان، ۱۳۹۱). پدیدارشناسی مطالعه ماهیت‌هاست و با این روش به دنبال یافتن تعاریفی از ماهیت‌ها مانند ماهیت ادراک یا ماهیت هوشیاری هستیم (مرلو پنتی^{۲۳}، ۱۹۹۶).

در پژوهش حاضر پدیده باورهای دینی، از منظر دانش‌آموزان پایه هشتم مدرسه دکتر جعفری شهرستان بهارستان به‌عنوان جامعه هدف مدنظر قرار گرفت. در این پژوهش نیز مانند همه پژوهش‌های کیفی، نمونه‌گیری به صورت هدفمند انجام گرفت. به نظر می‌رسد از بین روش‌های مختلف مورد استفاده در پژوهش کیفی، روش نمونه‌گیری با حداکثر اختلاف^{۲۴} به‌علاوه نمونه‌گیری ملاک‌محور^{۲۵} روش‌های مناسبی برای موضوع مورد پژوهش می‌باشد. نظر به اینکه در تحقیق کیفی انتخاب موارد معمولاً به صورت ترکیبی از چند روش صورت می‌پذیرد. بنا به روش‌های انتخاب شده، برای گردآوری داده‌ها از فن مصاحبه عمیق نیم ساختاریافته با تأکید بر رویکرد اکتشافی (ابولمعالی، ۱۳۹۱) استفاده گردیده است. مناسب‌ترین گزینه جمع‌آوری داده‌های پدیداری مصاحبه است (آسپرس، ۲۰۰۴؛ به نقل از یوسفی و تابعی، ۱۳۹۰). مصاحبه نیم‌ساختاریافته از روش‌های اصلی جمع‌آوری داده‌ها در پژوهش‌های کیفی و در برخی از تحقیقات به‌عنوان تنها روش جمع‌آوری داده‌ها محسوب می‌شود. به‌طور مثال هنگامی

که تجارب قبلی شرکت‌کنندگان مورد تحقیق قرار می‌گیرند، مصاحبه ممکن است تنها روش قابل استفاده باشد (ادیب حاج‌باقری، ۱۳۸۵؛ به نقل از صفایی موحد، ۱۳۸۹، ص ۱۰۵). مصاحبه‌ها در شانزدهمین نفر به اشباع نظری رسید اما با هدف اعتباربخشی به یافته‌ها، مصاحبه‌ها تا بیست و سومین نفر ادامه پیدا کرد. با توجه به اینکه نگارش مقالات به روش کیفی، متضمن گزارش داده‌های متنی (نه عددی) است و با لغات، موضوعات و نوشته‌ها مشخص می‌شود. اغلب از نقل قول‌های مستقیم شرکت‌کنندگان استفاده می‌شود و از ضمیر اول شخص مفرد، یا در اصطلاح «صدای فعال» استفاده می‌شود. چنین صدایی منجر به اطمینان بیشتر می‌شود (ابوالمعالی، ۱۳۹۱). در پژوهش حاضر سعی گردید، این ویژگی در نگارش مورد توجه قرار گیرد.

جدول ۲: مشخصات اطلاع‌دهندگان

شماره اطلاع‌دهنده	ویژگی	معرف
۱	مقام اول در مسابقه نهج‌البلاغه	معاون پرورشی
۲	مقام دوم منطقه در مسابقات احکام	معاون پرورشی
۳	صداقت	دبیر دینی
۴	امانتداری	دبیر دینی
۵	شاگرد اول کلاس	دبیر علوم
۶	بی تفاوت نسبت به فعالیت‌های پرورشی	معاون پرورشی
۷	بی تفاوت نسبت به فعالیت‌های پرورشی	معاون پرورشی
۸	قاری قرآن مدرسه	معاون پرورشی
۹	قاری قرآن مدرسه	معاون پرورشی
۱۰	وفای به عهد	معاون آموزشی
۱۱	صداقت	معاون آموزشی
۱۲	مشکل اخلاقی	مدیر مدرسه
۱۳	مشکل اخلاقی	مدیر مدرسه
۱۴	خانواده مذهبی	معاون پرورشی
۱۵	مقام سوم احکام	معاون پرورشی
۱۶	حضور فعال در مراسمات مذهبی	معاون پرورشی

۲-۱. تبیین روش پدیدارشناسی توصیفی

کرسول (۲۰۰۷) دو رویکرد به پدیدارشناسی را مشخص کرده است: ۱- پدیدارشناسی هرمونیک^{۳۶} (به نقل از ون مانن): از آنجا که هرمونیک با تفسیر و درک متن و یا به

عبارت دیگر با تأویل متن سروکار دارد، در پدیدارشناسی هرمونتیک، پژوهشگر سعی می‌کند تا تجربه‌های انسان را به مثابه متن نوشته شده مورد تفسیر قرار دهد و بر این پایه تحلیل خود را از پدیده‌های مورد نظر به دست آورد. ۲- پدیدارشناسی تجربی، متعالی یا روان‌شناختی (به نقل از موس تاکس): این رویکرد کمتر بر تفسیرهای محقق متمرکز است و بیشتر بر توصیف تجارب شرکت‌کنندگان تکیه دارد. موس تاکس رویه‌هایی را برای این رویکرد در نظر می‌گیرد که شامل شناسایی پدیده مورد مطالعه، حذف تجارب شخصی و جمع‌آوری داده‌ها از افراد مختلفی که پدیده را تجربه کردند، می‌باشد. پژوهشگر از داده‌ها خوشه‌های مفهومی^{۲۷} (مفاهیم اصلی) به دست می‌آورد که در مرحله بعد آن‌ها را به یک توصیف متنی (آنچه شرکت‌کنندگان تجربه کرده‌اند) و یک توصیف ساختاری (چگونه افراد بر حسب شرایط، موقعیت یا زمینه، پدیده‌ها را تجربه کرده‌اند) تبدیل می‌کند و در نهایت یک ترکیبی از توصیف متنی و ساختاری ارائه می‌شود تا جوهره اصلی تجربه به خواننده منتقل شود. پژوهش حاضر نیز بر این رویکرد در مطالعه پدیدارشناسی استوار بوده و تجارب افراد را در مورد کیفیت دین‌باوری و عوامل شکل‌گیری آن مورد کاوش قرار داده است.

در تحلیل پژوهش حاضر از روش توصیفی، ۷ مرحله‌ای کلازی^{۲۸} (۱۹۹۷؛ به نقل از از عابدی، ۱۳۸۸). برای تحلیل داده‌ها استفاده شد. مبتنی بر این رویکرد مراحل زیر انجام شده است. در مرحله اول، پس از انجام هر مصاحبه کل متن مصاحبه روی کاغذ A₄ پیاده شد و یادداشت‌هایی که حتی پس از مصاحبه شرکت‌کننده بیان می‌کرد به متن مصاحبه اضافه گردید. این روند برای همه مصاحبه‌ها ادامه داشت. در مرحله دوم، کل متن، چندین مرتبه مرور گردید تا درک کلی از متن حاصل شود. در مرحله سوم، پس از مطالعه متن، معانی استخراج شده به صورت کدهای اولیه تنظیم شده تا دسته‌بندی راحت‌تر صورت گیرد. در مرحله چهارم، معانی کدگذاری شده، در قالب خوشه‌هایی از زیرمضامین‌ها سازماندهی گردید. در مرحله پنجم، بازنگری صورت پذیرفت. بدین منظور برای دستیابی به مفاهیم واضح و بدون ابهام، لازم بود یک مرتبه دیگر بازنگری در کدهای پدید آمده از اولین مصاحبه تا آخرین مصاحبه انجام گیرد. در مرحله ششم، زیرمضامین به دست آمده در هر گروه با گروه‌های دیگر، مورد مقایسه

قرار گرفت و در هم ادغام شد تا مضمون اصلی در هر بخش با توجه به زیرمضمون‌ها به دست آمد. در انتها و در مرحله هفتم، برای اعتباربخشی، یافته‌ها به شرکت‌کنندگان ارجاع داده شد تا از صحت آن، اطمینان حاصل گردد و پس از تعدیل‌هایی ایجاد شده، برای انتشار و گزارش‌نویسی آماده شد.

۳. یافته‌های پژوهش

با توجه به نکات مشترک برآمده از مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته این نتیجه کلی حاصل شد که: دانش‌آموزان این پایه نسبت به باورهای دینی نگاهی احساسی و به دور از درک اولویت‌های دینی دارند. همچنین یافته‌ها حاکی از آن است که دانش‌آموزان باورهای دینی خود را در سه محور پدیدار ساخته‌اند که عبارتند از: بعد عقیدتی، احساسات دینی، اعمال دینی، تفکر و دانش دینی. همچنین آنچه از بین مصاحبه‌های دانش‌آموزان به صورت پدیداری استخراج گردید حاکی از آن است که دانش‌آموزان سه موضوع اصلی را عامل شکل‌گیری دین‌باوری در خویش بیان کرده‌اند که عبارتست از: محیط آموزشی و معلمان، نقش خانواده و والدین، رسانه و روش‌های تبلیغ در جامعه؛ در ادامه بخشی از نمونه مصاحبه با یکی از دانش‌آموزان، در جدول ۳ آورده شده است.

جدول ۳: نمونه یکی از مصاحبه‌ها

کدهای اولیه	متن مصاحبه
اعتقاد به خدا نداشتن دانش کافی اعتقاد به ائمه	سؤال: در مورد اعتقادات دینی که دارید کمی برام صحبت کنید. پاسخ: من به خدا اعتقاد کامل دارم البته بعضی وقتا تو این فکر می‌افتم که خدا چه شکلیه و چه جوریه! این مورد بیشتر اوقات ذهنمو مشغول میکنه. به امامان نیز اعتقاد قلبی دارم. البته برخی اوقات پیش اومده که به وجود خدا شک کردم.
شک به وجود خدا در شرایط خاص دعا و توسل	سؤال: مثلاً چه موقعی؟ پاسخ: وقتی پدر و مادرم داشتن با هم دعوا می‌کردن و من خیلی ناراحت بودم یک لحظه به یاد خدا افتادم و گفتم اگر خدایی وجود داره پس چرا منو از این ناراحتی نجات نمیده و به کاری نمیکنه که این دعوا تموم بشه! و همیشه دعا می‌کنم که این اتفاقات کمتر تو زندگیمون بوجود بیاد.
داشتن بینش نقش معلم	سؤال: یعنی شما به دعا کردن هم اعتقاد دارین؟ پاسخ: من به دعا کردن اعتقاد دارم ولی بازم برخی اوقات که دعا می‌کنم و برآورده نمیشه دچار شک میشم.

کدهای اولیه	متن مصاحبه
آرامش در هنگام نماز آرامش در هنگام قرائت قرآن تأثیر پذیری از والدین الگو بودن معلم	<p>سؤال: چه تصویری از خدا دارید؟ پاسخ: ما نمی‌تونیم خدا رو تصور کنیم چون خدا جسم نیست و در ذهن ما نمیگنجه و ما در دلمون خدا رو احساس می‌کنیم. البته ما باید فکر کنیم و به این مسئله توجه کنیم که چه کسی ما رو آفریده و هدفش از آفرینش ما چیه؟ البته قلباً به خدا اعتقاد دارم شاید نتونم عملاً ثابتش کنم. البته اگر ما نماز می‌خوانیم و خدا را عبادت می‌کنیم به این دلیل است که یک توشه‌ای جمع کنیم و به بهشت خدا راه پیدا کنیم.</p>
نقش ماهواره و اینترنت نداشتن روحیه پژوهش دینی	<p>سؤال: آیا کسی تو زندگیت هست که باعث بشه بیشتر به سمت کارهای دینی و عبادی بری؟ پاسخ: بله. پدرم همیشه نمازشو اول وقت میخونه و همیشه به من میگه که نمازمو اول وقت بخونم. معلم دینی و زندگی هم خیلی خوبه و من خیلی ازش خوشم میاد و خیلی اطلاعات دینی بهم داده و منو آگاه کرده.</p>
پذیرش اعمال منطقی دینی اهمیت بیشتر به ائمه نسبت به پیامبران	<p>سؤال: به نظرت چرا بعضیا نسبت به امور دینی بی‌تفاوتند؟ پاسخ: خوب آقا الان ماهواره و اینترنت باعث شده که خیلیا نسبت به کارهای مذهبی سست بشن. خیلی از فیلم‌های ماهواره با فرهنگ دینی ما سازگار نیست. البته من در تلویزیون خودمون برخی از فیلم‌های مذهبی رو دیدم که خیلی ازشون خوشم اومده. یعنی باعث شده شما کارهای دینی مثل نماز و روزه و ... را انجام بدین؟ نه ولی تو فکرم نسبت به امامان و پیامبران خیلی تأثیر داشته و منو نسبت به اونا خوشبین کرده.</p>
شک در عدالت خدا آخرت عامل هدایت دفاع از حق فاصله عمل و باور نداشتن بینش کافی دین سختگیر است	<p>سؤال: اگر یه سؤال دینی برات پیش بیاد چقدر به دنبال جواب هستی؟ پاسخ: اگر موقعیت شد از معلمون می‌پرسم در غیر اینصورت زیاد پیگیری نمی‌کنم.</p> <p>سؤال: احکام دینی رو تا چه اندازه بلدی و اصلاً انجام میدی؟ پاسخ: بله من تو مسابقات احکام مقام آوردم و خیلیاشو حفظم. البته سعی می‌کنم انجام بدم ولی بعضی از احکام که با عقل جور درنمیاد رو انجام نمیدم.</p>
	<p>سؤال: آیا قیامت برای اجرای عدالت خداست؟ پاسخ: باید این‌طور باشه. البته برخی از اوقات وقتی می‌بینم خدا به برخی از افراد مال و ثروت و امکانات بیشتری داده درحالی‌که بعضی افراد به سختی زندگی می‌کنن و یا اینکه برخی‌ها با ماشین‌های آنچنانی می‌آیند و برخی دیگر اصلاً ماشین ندارن و از این جور چیزها به عادل بودن خدا شک می‌کنم. بالاین‌حال معتقدم با برپایی قیامت همه این مسائل مورد بررسی قرار میگیره و همه باید نسبت به امکانات خودشون پاسخگو باشن. این باعث میشه که من کمی آرام بشم و تردیدم کم بشه.</p>

کدهای اولیه	متن مصاحبه
	<p>سؤال: به دلیل وظیفه دینی امر به معروف هم می‌کنی؟ پاسخ: نه زیاد. البته اگر جایی ببینم واقعاً حق کسی ضایع می‌شود و یا کسی مورد آزار و اذیت قرار می‌گیرد با جان و دل از آن دفاع می‌کنم و سعی می‌کنم طرف کسی را بگیرم که حق با اوست.</p> <p>سؤال: چقدر به چیزهایی که باور داری عمل می‌کنی؟ مثلاً اگر به نماز و روزه باور داری آیا به اونها عمل هم می‌کنی؟ پاسخ: به نظرم بین باورهای دینی من و عملم خیلی فاصله وجود داره برای مثال با اینکه به نماز باور دارم و می‌دانم که من به سن تکلیف رسیدم و باید نماز بخوانم و نماز باعث آرامش من میشه با این وجود باز هم خیلی وقتها نمازم قضا شده. خیلی از مسائل دینی هم برایم سؤال است و به دنبال آن نیستم. کارهای غیر دینی برام جذابیت بیشتری داره. بعضی وقتها هم احساس می‌کنم دین به نیازهای من پاسخگو نیست حتی برخی اوقات احساس می‌کنم دین خیلی سخت‌گیری می‌کنه.</p>

جدول ۴. کدهای اولیه حاصل از تجربه زیسته دانش‌آموزان پیرامون ادراکات دینی و عوامل شکل‌گیری آنها

کد	عنوان کدهای اولیه	کد	عنوان کدهای اولیه	کد	عنوان کدهای اولیه
1-A-1	خداآفریدگار جهان هستی	7-B-1	احساس خدا در تنهایی	4-D-2	قیامت، موعد حسابرسی
2-A-1	مدیریت خدا در جهان	8-B-1	شک در حمایت خدا در مشکلات	5-D-2	شک در جهان آخرت
3-A-1	بی‌همتایی خدا	9-B-1	پشتیبانی خدا در همه حال	6-D-2	آخرت عامل هدایت
4-A-1	اعتقاد به وجود خدا	10-B-1	احساس قلبی نسبت خدا	7-D-2	اعتقاد به آخرت
5-A-1	شک به خدا در شرایط خاصی	1-B-2	زیارت ائمه = آرامش	1-D-3	دنیا مزرعه آخرت
6-A-1	یگانگی خدا	2-B-2	رابطه عاطفی با ائمه	2-D-3	پاسخگویی در آخرت برای اعمال
1-A-2	آخرت مرحله جدید زندگی	3-B-2	توسل و کمک از امامان	3-D-3	تحمل دنیا = راحتی آخرت
2-A-2	عدم انسجام ذهنی درباره آخرت	4-B-2	امامان واسطه فیض	4-D-3	آخرت بازدارنده خوشگذرانی
3-A-2	بزرگی آخرت نسبت به دنیا	5-B-2	امامان مایع خیر و برکت	5-D-3	آدم‌های بهشتی و آدم‌های جهنمی
4-A-2	تجسم نادرست از آخرت	6-B-2	توسل به هنگام مشکلات	6-D-3	معاد برای عدالت
5-A-2	میل به دین	7-B-2	عدم اعتقاد به دعا	1-D-4	نبود بینش کافی
6-A-2	بهشت و جهنم	1-C-1	علاقه به تبلیغ دین	2-D-4	نداشتن دانش کافی
1-A-3	اعتقاد به ائمه	2-C-1	اطاعت حتمی از امام	3-D-4	عدم آگاهی توأم با تجربه
2-A-3	امام علی (علیه السلام) انسان کامل	3-C-1	تحت آزمایش الهی	4-D-4	اهمیت بیشتری به ائمه

کد	عنوان گدهای اولیه	کد	عنوان گدهای اولیه	کد	عنوان گدهای اولیه
	نسبت به پیامبران		بودن		
3-A-3	نقش مهم ائمه در جهان	4-C-1	تردید در مسائل دینی	5-D-4	نداشتن آگاهی
4-A-3	عصمت اولیاء	5-C-1	فاصله عمل و باور	6-D-4	شک در وجود تاریخی انبیاء
5-A-3	امامت امتداد نبوت	6-C-1	اطاعت از اولیاء = اطاعت از خدا	7-D-4	نداشتن روحیه پژوهش
6-A-3	عدم عصمت اولیاء	1-C-2	دفاع از حق	1-D-5	شک در احکام رساله
7-A-3	حجت بودن پیامبران	2-C-2	ریا در عبادت	2-D-5	لجاجت در پذیرش احکام
8-A-3	عدم صلاحیت پیامبران	3-C-2	عادت در عبادت	3-D-5	دین سختگیر است
1-A-4	هادی بودن پیامبران	4-C-2	پذیرش نماز و عبادت	4-D-5	قبول دستورات معقول دینی
2-A-4	پیامبران مبلغان وحی	5-C-2	توجیه کارهای حرام	5-D-5	احکام باید منطقی باشد
3-A-4	اجرای عدالت	1-D-1	کرات و کپکشان‌ها نشانه خدا	E-1	الگو بودن شخصیت‌های مذهبی
4-A-4	ضرورت اولیاء برای راهنمایی	2-D-1	ابهام در چیستی خدا	E-2	الگو بودن معلمان
1-A-5	قرآن منبع اصلی	3-D-1	خدا مادی نیست	E-3	نقش محیط مدرسه
2-A-5	قرآن کتاب کامل	4-D-1	تقابل خدا و شیطان	E-4	الگوپذیری
1-B-1	بخشندگی بودن خدا	5-D-1	بی‌نیازی خدا	E-5	تأثیر آموزش دینی
2-B-1	آرامش در هنگام نماز	6-D-1	عقلی بودن وجود خدا	F-1	الگوپذیری
3-B-1	خوشی در گرو پایبندی به خدا	7-D-1	هدفمند بودن خلقت	F-2	الگوپذیری از پدر و مادر
4-B-1	آرامش در مسجد	1-D-2	غیر ملموس بودن آخرت	G-1	ماهواره عامل تخریب- باورها
5-B-1	میل به دین	2-D-2	زودگذر بودن لذتهای دنیا	G-2	اینترنت عامل اشاعه دین
6-B-1	بنده دوست بودن خدا	3-D-2	لزوم آخرت برای عدالت	G-3	تأثیر برنامه‌های تلویزیون

نحوه شماره گذاری کدهای اولیه، زیرمضمون‌ها و مضمون‌های اصلی

شماره گذاری به منظور فهم سریع نحوه رسیدن به موضوعات اصلی یا مضمون‌های اصلی انجام شده است. توضیح اینکه برای درک صحیح ارتباط بین کدهای اولیه، زیرمضمون‌ها و مضمون‌های اصلی این کار صورت گرفته است. نحوه شماره گذاری قراردادی است و می‌توان به اشکال دیگر هم این کار را انجام داد. شماره گذاری در این بخش به این شکل است: منظور از حروف A,B,C,... مضامین اصلی هستند که نهایتاً به این کدها دست پیدا خواهیم کرد. منظور از A-1, A-2, A-3,... زیرمضمون‌ها هستند و منظور از 1-A-1, 2-A-1, 3-A-1,... کدهای اولیه هستند. در جدول ۴-۱ کدهای اولیه با شماره

مشخص گردید؛ در ادامه زیرمضمون‌ها و نهایتاً مضامین اصلی با ذکر شماره بیان می‌شود.

جدول ۵: استخراج زیر مضمون

زیرمضمون	شماره	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵	A-1	1-A-1	خدا آفریدگار جهان هستی	خداوند آفریدگار جهان هستی
		2-A-1	مدیریت خدا در جهان	خداوند یک وجود تنهایی که به تنهایی تمام عالم رو مدیریت میکنه
		3-A-1	بی‌همتایی خدا	خیلی وقت‌ها برای من پیش اومده که این خدایی که ما داریم از صحبت می‌کنیم واقعاً وجود داره یا نه؟ یا ساخته ذهن ماست؟ اما وقتی عمیق تر فکر می‌کنیم متوجه می‌شویم که آفرینش من از کجا بوده، از پدر و مادر و نهایتاً به یک نفر می‌رسیم و آن هم خداست...
		4-A-1	اعتقاد به وجود خدا	«من به وجود خدا اعتقاد دارم...». وقتی عمیق فکر می‌کنم متوجه می‌شم که آفرینش من از کجا بوده، از پدر و مادر و نهایتاً به یک نفر می‌رسیم و آن هم خداست. خدا نور است
		5-A-1	شک به خدا در شرایط خاص	بعضی وقت‌ها کاری رو می‌خوام شروع کنم با نام خدا شروع می‌کنم ولی آخرش وقتی از اون کار نتیجه نمی‌گیرم یا خودم می‌گم: چندبار من به خدا توکل کردم و التماس کردم ولی برآورده نشده و شک می‌کنم خیلی وقت‌ها به این فکر می‌کنم که خدا چه جوریه به وجود اومده و به جواب نمی‌رسم و می‌زنم از خونه بیرون یک بار پدر و مادرم با هم دیگه اختلاف پیدا کردن و کارشون به دعوا کشید. اینجا بود که یک لحظه گفتم که: اگر واقعاً خدایی وجود داره پس چرا به من کمک نمی‌کنه؟ تو این شرایط بود که به وجود خدا شک کردم
		6-A-1	یگانگی خدا	خداوند یگانه هست و کسی شبیه اون نیست خداوند یک وجود تنهایی است که داره به تنهایی تمام عالم رو مدیریت می‌کنه

جدول ۶: استخراج زیر مضمون ۲

زیر مضمون	شماره زیرمضمون	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰	A-2	1-A-2	آخرت مرحله جدید زندگی	بهشت و جهنم یک مرحله جدید تو زندگی آدم‌هاست ما با مردن وارد یک مرحله دیگه‌ای از زندگی میشیم
		2-A-2	عدم انسجام ذهنی	تصویر درستی از آخرت در ذهنم نیست نمی‌تونم آخرت رو درست تجسم کنم
		3-A-2	بزرگی آخرت نسبت به دنیا	آخرت خیلی بزرگ‌تر از دنیاست
		4-A-2	تجسم نادرست از آخرت	شکل آخرت هم مانند دنیاست به نظرم فرق خاصی بین دنیا و آخرت نیست
		5-A-2	بهشت و جهنم	آخرت یعنی بهشت و جهنم بهشت و جهنم در اون دنیا آدم‌ها رو از هم جدا می‌کنه

جدول ۷: استخراج زیر مضمون ۳

زیرمضمون	شماره زیرمضمون	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
۴۱ ۴۲ ۴۳	A-3	1-A-3	اعتقاد به ائمه	به امامان نیز اعتقاد قلبی دارم—به ائمه اعتقاد دارم
		2-A-3	امام علی (علیه السلام) انسان کامل	حضرت علی (علیه السلام) امام معصوم و انسان کامله

۱۷۴ دین و ارتباطات، سال بیست و پنجم، شماره اول (پیاپی ۵۳) بهار و تابستان ۱۳۹۲

زیرمضمون	شماره زیرمضمون	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
		3-A-3	نقش مهم ائمه در جهان	بله به نظر من ائمه نقش مهمی در جهان داشته‌اند. و وقتی زندگی‌نامه و اهداف آن‌ها را مطالعه می‌کنم نقش اونا رو در هدایت انسان‌ها بیشتر متوجه می‌شم. البته به نظر من ائمه نسبت به پیامبران نقش بیشتری داشته‌اند و من امامان را بیشتر دوست دارم.
		4-A-3	عصمت اولیاء	امامان معصومند و از کودکی تا آخر عمر گناه نکرده‌اند-- چون ائمه معصومند من بیشتر به آن‌ها علاقه‌مند می‌شم
		5-A-3	امامت امتداد نبوت	امامان پایان‌دهنده راه پیامبرانند
		6-A-3	عدم عصمت اولیاء	به عصمت ائمه شک دارم --- نمی‌تونم بی‌گناه و بی‌اشتباه بودن محض ائمه را باور کنم
		7-A-3	حجت‌بودن پیامبران	خواندن زندگی پیامبران موجب میشه ما به خدا بیشتر معتقد بشیم. چون اتفاقی که تو زندگی پیامبران افتاده واقعاً خوندنیه
		8-A-3	عدم صلاحیت پیامبران	حس خوبی نسبت به پیامبران ندارم-- مگه میشه ۱۲۴هزار پیامبر صالح داشته باشیم!؟

جدول ۸: استخراج زیر مضمون ۴

زیرمضمون	شماره زیرمضمون	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
رهبری اولیاء	A-4	1-A-4	هادی بودن پیامبران	پیامبران سرچشمه‌های هدایت هستند از آدم تا خاتم
		2-A-4	پیامبران مبلغان وحی	پیامبران افرادی برگزیده بودند و مامور بودند که از طرف خدا دستورات خدا رو به مردم ابلاغ کنند حضرت محمد (ﷺ) دین را کامل کرد
		3-A-4	اجرای عدالت	برای اجرای عدالت وجود ائمه لازمه مگه میشه ما دنبال عدالت باشیم و ائمه الهی را نادیده بگیریم؟
		4-A-4	ضرورت اولیاء برای راهنمایی	من معتمد اولیا برای راهنمایی ما لازمند امامان نقش مهمی در راهنمایی من دارند. وقتی برخی از احادیث را می‌خوانم کیف می‌کنم.

جدول ۹: استخراج زیر مضمون ۵

زیرمضمون	شماره	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
احساس نیاز انسان به خدا	B-1	1-B-1	بخشنده بودن خدا	و خدا واقعا بخشنده است و ما هر چه قدر هم گناه بزرگی داشته باشیم، خدا می‌بخشد و خدا توبه‌پذیر هستش
		2-B-1	آرامش در هنگام نماز	وقتی مشکلی دارم دو رکعت نماز می‌خونم و آرام می‌شم... چند تا صلوات و ذکر آدم و آرام می‌کنه
		3-B-1	خوشی در گرو پابندی به خدا	من معتقدم هر کس به دستورات خدا پایبند باشه تو زندگیش خوشه زندگی بر اساس دستورات الهی موجب آرامش تو زندگیه
		4-B-1	آرامش در مسجد	وقتی تو مسجد یا هیئت میرم احساس آرامش می‌کنم
		5-B-1	میل به دین	من علاقه زیادی به دین دارم---کارهای دینی رو دوست دارم
		6-B-1	بنده دوست بودن خدا	وقتی یک جایی کارمون گیر میافته میگیم: خدایا کمکمون کن و خدا حتما دستمونو میگیره و هیچ وقت تنهامون نمیزاره
		7-B-1	احساس خدا در تنهایی	وقتی پدر و مادر با هم دعا می‌کنند یا مشاجره لفظی پیدا می‌کنند تو دلم از خدا میخوام که این مسئله رو حلش کنه

تحلیل پدیدارشناسانه باورهای دینی دانش آموزان و ارائه راهکارهایی برای کاهش چالش‌ها و آسیب‌های موجود ۱۷۵

زیرمضمون	شماره	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
				هنگامی که احساس تنهایی می‌کنم به یاد خدا می‌افتم
		8-B-1	شک در حمایت- خدادار مشکلات	وقتی برخی اوقات تو مشکلات خدا به دادم نمیرسه شک میکنم تو بیکاری پدرم اصلا خدا به دادمون نرسید
		9-B-1	پشتیبانی خدا در همه حال	موقع امتحانات خرداد به خدا توکل می‌کنم
		10-B-1	احساس قلبی نسبت خدا	شرکت تو هیئت و مسجد باعث آرامش من میشه

جدول ۱۰: استخراج زیر مضمون ۶

زیرمضمون	شماره	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
توسل و نیاز	B-2	1-B-2	زیارت ائمه = آرامش	زیارت قبر ائمه موجب آرامش آدم میشه وقتی میرم قم و زیارت می‌کنم احساس آرامش می‌کنم
		2-B-2	رابطه عاطفی با ائمه	امام زمان را دوست دارم امام حسین را دوست دارم و همیشه سعی می‌کنم زیارت عاشورا بخوانم
		3-B-2	توسل و کمک از امامان	در هنگام مشکلات توسل می‌کنم
		4-B-2	امامان واسطه فیض	توسل به ائمه باعث میشه خدا گناها ما رو ببخشه
		5-B-2	امامان مایع خیر و برکت	توسل به امامان موجب خیر و برکت در زندگیه یکی از فامیل‌های ما خویش رو حسینیه کرده و اعتقاد داره این کار موجب خیر و برکت تو زندگیش شده به نظر من هم همینطوره
		6-B-2	توسل به هنگام مشکلات	برای سلامتی امام زمان (عج) ختم صلوات برگزار می‌کنیم
		7-B-2	عدم اعتقاد به دعا	برخی اوقات که دعا می‌کنم و برآورده نمیشه دچار شک میشم

جدول ۱۱: استخراج زیر مضمون ۷

زیرمضمون	شماره	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
قرآن باوری	A-5	1-A-5	قرآن منبع اصلی	قرآن رو که توسط حضرت محمد (ص) از طرف خدا نازل شده به عنوان یک کتاب دینی کامل قبول دارم من به قرآن خیلی معتقدم وقتی قرآن می‌خوانم سبک می‌شوم و احساس آرامش به من دست میده
		2-A-5	قرآن کتاب کامل	این کتاب منبع اصلی دین هستش

جدول ۱۲: استخراج زیر مضمون ۸

زیرمضمون	شماره	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
اطاعت پیروی و	C-1	1-C-1	علاقه به تبلیغ دین	به دوستانم توصیه می‌کنم نماز بخونن. به طلبگی علاقه دارم و سال دیگه حتماً میرم
		2-C-1	اطاعت حتمی از امام	اگر واقعاً امام زمان را ببینیم و یقین کنیم که اوست از دستوراتش به‌طور حتمی پیروی می‌کنیم
		3-C-1	تحت آزمایش الهی بودن	این دنیا خدا ما رو آزمایش میکنه ما نباید در شرایط سخت به خدا شک کنیم شاید خدا داره ما رو امتحان میکنه
		4-C-1	تردید در مسائل دینی	برخی از احکام رساله با عقل جور درنمیاد و من نمی‌تونم قبول کنم

خیلی‌ها از دین حرف میزنن ولی عمل نمی‌کنن من کارهای دینی رو دوست دارم ولی در عمل زیاد جدی نیستم مثلاً خیلی وقتا نماز نمی‌خونم.	فاصله عمل و باور	5-C-1		
چون امامان از طرف خدا برگزیده شده‌اند در واقع اطاعت از اونا اطاعت از خداست	اطاعت از اولیاء = اطاعت از خدا	6-C-1		

جدول ۱۳: استخراج زیر مضمون ۹

زیرمضمون	شماره	شماره- کداولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
اعمال عبادی	C-2	1-C-2	دفاع از حق	اگر واقعاً ببینم یک نفر داره حقش ضایع میشه ازش دفاع می‌کنم و حاضر جانم رو فدا کنم.
		2-C-2	ریا در عبادت	برخی از افراد به خاطر خودنمایی احکام دین را انجام می‌دهند
		3-C-2	عادت در عبادت	فکر می‌کنم برخی از احکام به صورت عادت شده یعنی ما از بچگی مثلاً نماز خوندم و این به صورت عادت نیز به بزرگی نیز رسیده است... نماز را درک نمی‌کنیم
		4-C-2	پذیرش نماز و عبادات	من به مراجع تقلید اعتقاد دارم و احکام رو مطابق دستور اونا انجام میدم و اگر غلط بود پای خودشونه
		5-C-2	توجیه کارهای حرام	به نظرم با خوردن شراب تو به مجلس عروسی خدا آدم و جهنم نمیبره برخی اوقات دروغ میگم و تو دلم اونو توجیه می‌کنم

جدول ۱۴: استخراج زیر مضمون ۱۰

زیرمضمون	شماره	شماره کداولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
تفکر منطقی و غیرمنطقی درباره خدا	D-1	1-D-1	کرات و کهکشان‌ها نشانه خدا	اگر کمی به آفرینش کرات و جهان فکر کنیم به این نتیجه می‌رسیم که خدا این‌ها را آفریده
		2-D-1	انهام در چیستی خدا	برخی اوقات به این مسئله فکر می‌کنم که خدا کجای دنیا میشینه که همه جا رو می‌بینه
		3-D-1	خدا مادی نیست	خدا جسم نیست و ما نمی‌توانیم تو رو تصور کنیم تصور کردن خاص چیزهای مادی است مثلاً شما اگر دریا رو ببخواید توی یک ظرف کوچک بریزید نمی‌تونید بنا براین خدا مادی نیست
		4-D-1	تقابل خدا و شیطان	خدا و شیطان مقابل هم هستند
		5-D-1	بی‌نیازی خدا	خدا به عبادت ما نیاز ندارد خداوند نیازی به ما ندارد ما نیازمند خداییم
		6-D-1	عقلی بودن وجود خدا	هر چیزی رو باید از اثراتش بهش پی ببریم مثلاً اکسیژن وجود داره ولی ما نمی‌بینیمش. اثرات خداوند در این جهان خیلی زیاده گرچه ما نمی‌بینیمش
		7-D-1	هدفمند بودن خلقت	خدا از آفرینش دنیا هدف دارد خدا ما رو بیهوده خلق نکرده است

جدول ۱۵: استخراج زیر مضمون ۱۱

زیرمضمون	شماره	شماره کداولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
در باره آخرت تفکر منطقی و غیرمنطقی	D-2	1-D-2	غیرملموس بودن آخرت	ما نمیتوانیم دقیقاً بگوییم آخرت چه شکلیه--آخرت در ذهن من غیر قابل تجسمه
		2-D-2	زودگذر بودن لذتهای دنیا	اونایی که در این دنیا خدا رو فراموش کردن و فقط به فکر لذتهای خودشون، ضرر میکنند

تحلیل پدیدارشناسانه باورهای دینی دانش آموزان و ارائه راهکارهایی برای کاهش چالش‌ها و آسیب‌های موجود ۱۷۲

زیرمضمون	شماره	شماره کداولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
		3-D-2	لزوم آخرت برای عدالت	برای اینکه عدالت خدا ثابت بشه باید یک جهان دیگری باشه تا آدمای بد به سزای کارشون برسن و الا همه تو این دنیا به هم ظلم میکنن.
		4-D-2	قیامت، موعده حسابرسی	اگر ما انسان بخشنده‌ای باشیم در آخرت حساب بهتری خواهیم داشت قیامت موعده حسابرسی است و اعمال خوب و بد ما در آنجا مورد حساب قرار می‌گیرد
		5-D-2	شک در جهان آخرت	بعضی مواقع با خودم می‌گم کی حالا رفته و اون دنیا رو دیده اینا همش الکیه... معلوم نیست... از بچگی همینارو به ما گفتن... ترس از مرگ و اهمیت و عظمت آن
		6-D-2	آخرت عامل هدایت	برخی‌ها به خاطر ترس از جهنم گناه نمی‌کنن
		7-D-2	اعتقاد به آخرت	هر کسی که به یکی از ادیان آسمانی اعتقاد داره به این اعتقاد داره که این دنیا یک مرحله از زندگی انسان‌هاست

جدول ۱۶: استخراج زیر مضمون ۱۲

زیرمضمون	شماره	شماره کداولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
آخرت: میزان پاداش‌های دنیا	D-3	1-D-3	دنیا مزرعه آخرت	من اعتقاد دارم هر کس تو این دنیا کار خوب انجام بده به بهشت میره و در غیر این صورت جاش تو جهنمه
		2-D-3	پاسخگویی در آخرت برای اعمال	اگر آخرت نباشه ما به هیچ صراطی مستقیم نیستیم و به خودمون می‌گیم که من تو این دنیا هر کاری بخوام میکنم و میرم تو اون دنیا با بقیه همسان هستم
		3-D-3	تحمل دنیا = راحتی آخرت	ممکن یه نفر تو این دنیا به مدت کمی زندگی کنه ولی اگه تو این مدت کوتاه کارهای نیک انجام بده عوضش تو اون دنیا پاداش ابدی نصیبش میشه
		4-D-3	آخرت بازدارنده خوشگذرانی	برخی از افراد به خاطر آخرت از خوشگذرانی دست میکشند
		5-D-3	آدم‌های بهشتی و آدم‌های جهنمی	آدم‌ها تو اون دنیا به دو دسته تقسیم میشن یکی آدمای بهشتی و دیگری آدمای جهنمی
		6-D-3	معاد برای عدالت	خداوند دو تا راه رو برای ما مشخص کرده: یکی راه جنگله که لذات در اون هست و اگر اینو بریم آخرش جهنمه ولی راه دیگه سنگلاخ رو بریم و سختی‌ها رو تحمل کنیم آخرش بهشته. بالاخره باید یه فرقی بین کسی که سختی‌های این دنیا رو تحمل میکنه با کسی که عشق و حال دنیا رو میکنه باشه دیگه

جدول ۱۷: استخراج زیر مضمون ۱۳

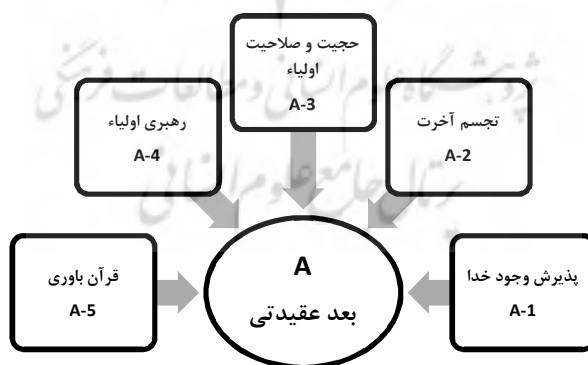
زیرمضمون	شماره	شماره کداولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
ناآگاهی	D-4	1-D-4	نبود بینش کافی	برخی از مسائل دینی با عقل آدم جور درنمیاد و من نمی‌تونم اونارو قبول کنم برای مثال به ما میگن آدمایی که کارهای دینی رو انجام نمیدن خوشبخت نیستن ولی من خیلیم رو میشناسم که دیندار نیستن ولی زندگی خیلی آروم و خوبی هم دارن و از همه امکانات زندگی هم برخوردار هستن
		2-D-4	نداشتن دانش کافی	دین اسلام از نظر مذهبی خوبه اما در برخی از موارد خیلی سخت می‌گیره، مخصوصاً برای زنان
		3-D-4	عدم آگاهی توام با تجربه	من دوست دارم مذهبی باشم اما تا حالا تجربه نکردم نمی‌دونم چه کارهایی انجام بدم که به خدا نزدیک‌تر بشم

زیرمضمون	شماره	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
		4-D-4	اهمیت بیشتری انمه	پیامبران معصوم نیستند و اشتباه هم می‌کنند امامان نسبت به پیامبران سختی بیشتری کشیده‌اند می‌تونیم بگیم پیامبرا بهتر از اماما بودن چون قبل از امامان بودن
		5-D-4	نداشتن آگاهی	من احکام دینی را بلد نیستم - نماز بلد نیستم
		6-D-4	شک در وجود تاریخی انبیاء	اصلاً من به اینکه این‌همه پیامبر در تاریخ بوده شک دارم - مگه میشه ۱۲۴۰۰۰ پیامبر باشه؟
		7-D-4	نداشتن روحیه پژوهش	اگر به سؤال دینی برات پیش بیاد چقدر به دنبال جواب هستی؟ پاسخ: اگر موقعیت شد از معلمون می‌پرسم در غیر اینصورت زیاد پیگیری نمی‌کنم.

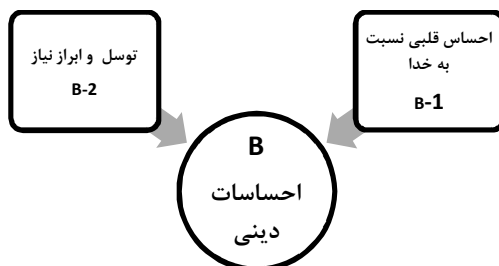
جدول ۱۸: استخراج زیر مضمون ۱۴

زیرمضمون	شماره زیرمضمون	شماره کد اولیه	کدهای اولیه مرتبط	نمونه مصاحبه
منطق در احکام	D-5	1-D-5	شک در احکام رساله	برخی از احکام رساله با عقل جور در نمیاد و من شک دارم به اونا
		2-D-5	لجاجت در پذیرش احکام	اصلاً دوست ندارم کارهای مذهبی انجام بدم و اگر کسی هم بگه قبول نمیکنم.
		3-D-5	دین سختگیر است	بعضی وقت‌ها هم احساس می‌کنم دین به نیازهای من پاسخگو نیست حتی برخی اوقات احساس می‌کنم دین خیلی سخت‌گیری میکنه
		4-D-5	قبول دستورات معقول دینی	احکام شرعی که به عقل و منطق جور در نیاد رو قبول نمی‌کنم
		5-D-5	احکام باید منطقی اشد	بدون دلیل احکام و قوانین را قبول نمی‌کنم

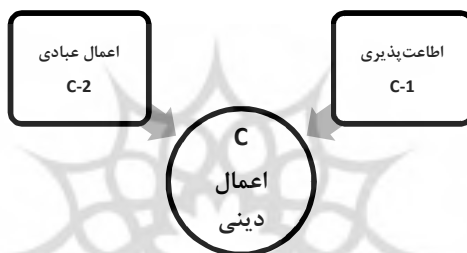
ترکیب زیر مضامین‌ها و یافتن مضامین اصلی

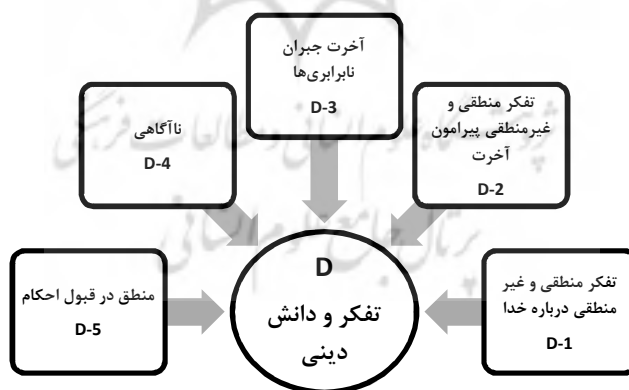
نمودار ۱: نحوه تشکیل مضمون اصلی اول

نمودار ۲: نحوه تشکیل مضمون اصلی دوم

نمودار ۳: نحوه تشکیل مضمون اصلی سوم

نمودار ۴: نحوه تشکیل مضمون اصلی چهارم

۴. بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به تحقیقات انجام شده که در پیشینه پژوهش به آن اشاره شد و همچنین پژوهش حاضر در مدارس، نشانگر آن است که مسئله پرورش صحیح دینی از وضعیت مطلوبی برخوردار نبوده و گاه با تأثیرات معکوسی نیز همراه شده است. چرا امروز جامعه ما دست به گریبان فساد و بی‌ایمانی بخش قابل‌توجهی از نسل جوان خود است؟ چرا معلمان ما در بیان مسائل دینی تا به این اندازه دچار مشکل هستند؟ و چرا پرورش نسل دینی در جامعه باید شاهد عقب‌افتادگی خود از سایر ادیان در جوامع باشد؟ و بسیاری از این پرسش‌ها که باید بخش عمده‌ای از پاسخ آن‌ها را در عدم شناخت صحیح از ویژگی‌ها و روحیه دانش‌آموزان جستجو کرد.

به نظر می‌رسد، از مهم‌ترین چالش‌هایی که زمینه دین‌گریزی و بعضاً دین‌ستیزی در برخی از نوجوانان و جوانان فراهم نموده است و مانعی جدی در شکل‌گیری باورهای مستحکم در ایشان شده، است، کم‌توجهی به آموزش اصل محوری، ایجاد و تقویت بصیرت دینی در دانش‌آموزان است. بصیرتی که در آن با محور قرار دادن اصل بنیادینی نظیر «معیار قضاوت نبودن اشخاص در شناسایی حق یا باطل»، سعی می‌نمایند در بصیرت‌افزایی و تعمیق باورهای دینی در نوجوانان و جوانان بکوشد. شواهد میدانی و بررسی‌های متعدد و گسترده محققان نشان داد که اکثریت استدلال‌های بدست آمده از نوجوانان و جوانان دین‌گریز، بر «اشخاص» متمرکز است؛ به دیگر سخن، اغلب ایشان، عملکرد نادرست افراد منتسب به دین، را دلیلی برای دل‌سرد شدن از مباحث دینی و بعضاً بی‌فایده دانستن آن می‌دانند و این در حالی است که به زعم استاد شهید مطهری، معیار اصلی جداکننده تشیع از سایر مذاهب، باور به این اصل است که مورد کم‌توجهی قرار گرفته است. امیرالمؤمنین (علیه السلام) می‌فرمایند: «انّ الحق لا یعرف بالرجال اعرف الحق تعرف اهله» همانا حق به وسیله شخصیت‌ها شناخته نمی‌شود، خود حق را بشناس تا پیروان آن را بشناسی» و در کلامی دیگر فرمودند: «ان دین الله لا یعرف بالرجال، بل بایه الحق، اعرف الحق تعرف اهله، همانا دین خدا به وسیله اشخاص و مردان سرشناس شناخته نمی‌شود، بلکه به نشانه‌ها و آیات الهی شناخته می‌شود، بنابراین دستورات و نشانه‌های حق را بشناس تا در شناخت صاحبان حق گمراه نشوی». اهمیت این اصل به

حدی است امیرالمؤمنین (علیه السلام) در جریان جنگ صفین، در زمانی که یکی از رزمندگان سپاه ایشان با شبه‌ای، مواجه شده بودند، دست از جنگ کشیدند، برای ایشان این اصل بسیار مهم و حیاتی را تبیین کردند. یعنی در زمان جنگ که با اعتراضی برخی از صحابه مواجه شدند ایشام مهم‌تر از جنگ را بصیرت‌افزایی برای فردی که دارای شبه شده بودند، دانسته و سخن نورانی خود را تبیین کردند. در اهمیت این سخن، دکتر طه حسین، دانشمند مصری و در کتاب‌شان با عنوان «علی و بنوه»، ص ۱۵۰، می‌گوید، بعد از وحی، سخنی محکم‌تر و بالاتر و بزرگ‌تر از این اصل بیان نشده است. امیرالمؤمنین به آن فرد سؤال‌کننده فرمودند: «سرت کلاه رفته و حقیقت بر تو اشتباه شده. حق و باطل را با میزان قدر و شخصیت افراد نمی‌شود شناخت. این صحیح نیست که تو اول شخصیت‌هایی را مقیاس قرار دهی و بعد حق و باطل را با این مقیاس‌ها بسنجی: فلان چیز حق است چون فلان و فلان با آن موافقت و فلان چیز باطل است چون فلان و فلان با آن مخالف؛ نه، اشخاص نباید مقیاس حق و باطل قرار گیرند. این حق و باطل است که باید مقیاس اشخاص و شخصیت آنان باشند. یعنی باید حق‌شناس و باطل‌شناس باشی نه اشخاص و شخصیت شناس؛ افراد را (مجموعه آثار شهید مطهری، ۱۳۷۶، ج ۱۶، ص ۳۰۹). به نظر می‌رسد اهمیت و حیاتی بودن این اصل بنیادین به اندازه‌ای است که ضرورت دارد بر روی جلد کتب درسی دانش‌آموزان، قرار گیرد.

یافته‌ها حاکی از آن است که دانش‌آموزان این پایه نسبت به باورهای دینی نگاهی احساسی و به دور از درک اولویت‌های دینی دارند. همچنین یافته‌ها حاکی از آن است که آموزه‌های دینی دانش‌آموزان مورد مطالعه در مواردی نظیر: الف) آگاهی‌های دینی، تعقل و روحیه پژوهش دینی، ب) انجام اعمال و فرایض دینی، ج) دنیاگریزی، د) پذیرش برخی از احکام دینی؛ دارای ضعف و در مواردی نظیر الف) باور قلبی به قرآن و نماز و احساس آرامش در هنگام خواندن آن‌ها ب) پذیرش وجود خدا و صفات منحصر به فرد او، اولیاء الهی و آخرت، ج) عدالت‌خواهی د) رهبری اولیاء و توسل به آنان؛ دارای قوت است. بدلیل شیوع شائبه‌های دینی در فضای مجازی و برنامه‌های ماهواره‌ای، باورهای دینی نوجوانان، با آسیب‌های متعددی همراه شده است. ضمن اینکه به نظر می‌رسد در نحوه معرفی آموزه‌های دینی، اولویت‌های اساسی که در قالب

اصول دین از آن‌ها یاد می‌شود، به خوبی تبیین نشده و لذا در ذهن و باور دانش‌آموزان صورت‌بندی نشده است.

نکته‌هایی که از بین مصاحبه‌ها استخراج شد بیانگر آن است که دانش‌آموزان بیشتر دانش دینی خود را از مدرسه و از معلمان و مربیان پرورشی آموخته‌اند. اما نکته دیگری که باید به آن اشاره کرد آن است که روحیه پژوهش دینی در دانش‌آموزان ضعیف است. یعنی دانش‌آموزان در مباحث دینی انگیزه پژوهش دینی ضعیفی به صورت فردی دارند. البته در کلاس وقتی مباحث دینی مطرح می‌شود مشخص می‌شود که دانش‌آموزان سؤالات ذهنی زیادی دارند و دوست دارند که به جواب سؤالاتشان برسند اما به صورت فردی اینکه بخواهند به دنبال جواب پرسش‌هایشان باشند و جواب را پیدا کنند، ضعیف هستند.

۴-۱. بعد عقیدتی

هارمز (۱۹۹۴) به نقل از پور نیک بختی (۱۳۹۱) بر این عقیده است که در دوره ۱۲ سال به بالا دگرگونی وسیعی در تفاسیر نوجوانان در جهت توجه به هیئت خالقیت و در عین حال مخفی خدا نشان می‌دهد. به نظر وی آنان در این دوران از دین و مذهب عناصری را برمی‌گزینند که نیازها و انگیزه‌های او را ارضا کنند. با نگاهی اجمالی به مصاحبه‌ها به این نتیجه رسیدم که دانش‌آموزان به صورت جدی به این معنا دست نیافتند. در پژوهش حاضر دانش‌آموزان در برخی از باورها با شک و تردید صحبت کرده‌اند. شک در مفهوم دودلی به معنی آن است که شخص در یک قضیه، به مرحله جزم و قطع نرسیده است. و ایمان در مفهوم باور، به معنی آن است که شخص در یک قضیه به مرحله جزم و قطع رسیده است. بنابراین اگر ذهن ما به هر دلیل نسبت به حکم قضیه‌ای قطع و جزم پیدا کرد به مرحله ایمان و یقین رسیده است. و گرنه در حال شک و دودلی خواهد بود. و این دو، به معنی ایمان و شک، دو حقیقت عقلانی و ذهنی متضادند به گونه‌ای که اگر در قضیه‌ای یقین داشته باشیم حتماً هنوز امکان جزم و یقین برای ذهن ما فراهم نشده است (یثربی، ۱۳۸۰).

۴-۲. احساسات دینی

احساسات دینی، شامل کلیه احساسات و عواطف مثبت و منفی است، عواطف مثبت در راستای شناخت و پذیرش قلبی نسبت به پروردگار یکتا، انبیا و اولیا، مؤمنان و تمامی دینداران، احکام دین، جهان هستی، و جهان پس از مرگ در فرد دیندار به وجود می‌آید و عواطف منفی تحت تأثیر محبت به خدا و دین خدا، نسبت به دشمنان دین الهی و پیامبران و اولیاء او مطرح می‌شود (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۹۲). حضرت امیر (علیه السلام) در نهج‌البلاغه خطبه ۱۷۶ می‌فرماید: «هیچ‌کس با این قرآن همنشین نشد، مگر آن‌که چون از نزد آن برخاست با فزونی و کاستی همراه بود؛ فزونی در هدایت، و کاستی از کوردلی». در مصاحبه‌ها نیز این مورد محرز شد که دانش‌آموزان وقتی تلاوت قرآن می‌کنند و یا نماز می‌خوانند، احساس آرامش می‌کنند. البته برنامه‌های قرآنی در مدارس در سال‌های اخیر افزایش یافته است و این نکته نوید بخش خوبی است. این نکته را هم باید در نظر بگیریم که باید مفاهیم قرآنی را مطابق با شرایط سنی تدوین و در اجرای برنامه‌ها نیز نظارت دقیق کنیم. و نکته آخر اینکه؛ حالا که دانش‌آموزان راغب به فراگیری قرآن و مفاهیم آنان هستند ضرورت دارد متولیان آموزش به‌گونه‌ای رفتار نکنند که زمینه بدبینی در دانش‌آموزان (هرچند یک نفر) شکل گیرد.

۴-۳. اعمال دینی

منظور از اعمال دینی همان عبادات است یعنی کلیه اعمالی که در محدوده رابطه انسان با خود و خدای خود مطرح می‌شود و فرد بر حسب معارف و شرایع دینی، خود را موظف به انجام آن‌ها می‌داند (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۹۲). پرورش ایمان و اخلاق پسندیده در دوران کودکی و نوجوانی، یکی از حقوق فرزندان در آیین اسلام است. امام رضا (علیه السلام) در تعریف ایمان می‌فرماید: «ایمان، پیمان قلبی و درونی و بیانی بر زبان و عمل با اعضای بدن است. و نیز در حدیثی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمده است: ایمان قولی است که گفته می‌شود و عملی است که انجام می‌شود و شناختی از سوی عمل‌هاست (بحارالانوار، ج ۳، ص ۲۸۱). این تعاریف از ایمان نشان می‌دهد که دست‌اندرکاران آموزش دینی باید در برنامه‌های خود به سه بعد اساسی ایمان توجه

داشته باشند و از هیچ کدام غافل نمانند؛ نخست بعد درونی ایمان است که از راه عقل و باور قلبی حاصل می‌شود که از جمله شامل اعتقاد و ایمان قلبی به اصول دین و محبت پیامبر اسلام و ائمه اطهار و پیروان آن‌ها می‌شود. دوم جنبه گفتاری و لفظی آن است که یک مؤمن باید زبان خود را به برخی کلمات و جملات وارد شده از سوی شرع بکشد و ایمان خود را به وسیله آن‌ها اظهار نماید. مانند شهادتین، قرائت قرآن، نقل احادیث، اذان و اقامه و اذکار نماز و... سوم، این که خود را به انجام برخی اعمال که شرع تعیین کرده است، موظف نماید. اما در بررسی‌هایی که به صورت مشاهده‌ای انجام شد، دانش‌آموزانی که باورهای عمیق‌تری دارند نسبت به سایرین دارای انضباط کاری بهتر، ادب، نمرات کلاسی بهتر و گفتار مؤدبانه‌تر هستند.

۴-۴. تفکر و دانش دینی

گلدمن (۱۹۶۴) به نقل از پور نیک بختی (۱۳۹۱) بر این عقیده است که دوره نوجوانی دوره پایه تفکر علمی است. به نظر وی فکر نوجوان نسبت به دیگران دارای احساسات است و در حل مسائل برای نتیجه‌گیری مطلوب گاهی نظر مخالف ابراز می‌دارد. قرآن نیز به‌عنوان برنامه زندگی مسلمانان و بلکه همه جهانیان (همان‌گونه که ادعای برحق نظریه دینی است) برای علم‌آموزی فوق‌العاده اهمیت داده است تا جایی که یکی از اساسی‌ترین مبانی ارسال پیامبران را، کتاب‌آموزی و تعلیم حکمت عنوان کرده است. توجه به این نکته ضرورت دارد که در قرآن به آگاهی انسان تأکید شده، همان‌گونه که فقدان آن، سبب گمراهی و عقب‌ماندگی پیشینیان بوده است. به این آیه دقت کنید: «خداوند با برانگیختن پیامبری از درون مؤمنان بر آنان منت نهاد، پیامبری که آیات الهی را بر مردم تلاوت می‌کند. آنان را تزکیه می‌دهد و کتاب و حکمت تعلیمشان می‌دهد، درحالی که پیش از این در گمراهی آشکار به سر می‌بردند». با استناد به مصاحبه‌ها نوجوانان با اعتقاداتی توأم با احساس، مواجه‌اند. یعنی هنوز به صورت کاملاً منطقی در باورها به نتیجه نرسیده‌اند. البته باید توجه داشته باشیم که عدم برنامه‌ریزی و آموزش صحیح باعث خواهد شد که نوجوانان در همین درجه باقی بمانند و رشد منطقی کامل‌تری پیدا نکنند. باید آن‌ها را با راهکارها و روش‌های مناسبی به تفکر تشویق کنیم تا راه برای ایمان قلبی به باورها هموار گردد.

۵. محدودیت‌های پژوهش

معمولاً پژوهش‌های کیفی در چارچوب نظام آموزشی، دارای محدودیت‌هایی است که در ادامه چند مورد از آن‌ها فهرست شده است: ۱- با توجه به اینکه در دهه‌های اخیر به پژوهش‌های کیفی اهمیت زیادی داده شده است؛ پایان‌نامه‌هایی که به روش کیفی انجام شده باشد بسیار محدود است و این امر موجب شده است که ما الگوهای مناسبی در انجام پژوهش کیفی نداشته باشیم. ۲- دانش‌آموزان در انجام مصاحبه نوعی ترس یا خجالت را دارند و در برخی موارد در مصاحبه‌های دونفره دچار استرس می‌شوند و این به این جهت هست که آن‌ها تجربه این کار را ندارند و این امر در واقع در مدارس رایج نشده است. البته ما در برخی از مواقع مجبور شدیم از مصاحبه‌های گروهی استفاده کنیم. ۳- تحلیل داده‌های کیفی نوعی هنر است و ممکن است سلیقه‌های مختلفی را در بر بگیرد. ۴- مقاله‌های استخراج شده از پژوهش‌های کیفی معمولاً دارای صفحات زیادی است و در قالب قوانین اکثر مجلات نمی‌گنجد. چون قالب بیشتر مجلات برای پژوهش‌های کمی طراحی شده است. ۵- پژوهش حاضر در بین دانش‌آموزان مدرسه‌ای انجام شده است که از نظر مالی در حد متوسط به بالا و در محیط مدرسه‌ای که تقریباً از نظر استانداردهای آموزشی در سطح متوسط به بالایی است و محیط آن جو دینی دارد، انجام شده است و ممکن است نتایج آن در شرایط دیگر تغییراتی داشته باشد. ۶- فاصله میان نگرش حقیقی فرد و نگرش اظهار شده، تصنعی بودن پاسخ‌ها، ندادن پاسخ واقعی و صادقانه، از جمله محدودیت‌های پژوهش حاضر است.

۶. پیشنهادهایی برای بهبود وضعیت موجود و جلوگیری از تشدید آسیب‌ها و چالش‌های بالقوه

۶-۱. پیشنهادهای کاربردی

۱- برگزاری همایش‌های در حوزه دین‌باوری نوجوانان و ترغیب پژوهشگران در انجام پژوهش در این حوزه. ۲- برگزاری کلاس‌های پژوهش کیفی در حوزه دین برای معلمان پرورشی، معلمان دینی و دیگر معلمان در جهت ترغیب آن‌ها برای انجام کارهای پژوهشی در حوزه دین.

۲-۶. برای سیاست‌گذاران آموزشی

۱- انتخاب مدیران، مؤلفان و معلمان از بین افرادی که عقیده دینی و رفتار دینی آن‌ها مناسب و همسو با نظام تربیت اسلامی باشد. ۲- ایجاد محیط‌های آموزشی سالم. ۳- ساخت مدارس با الگوی معماری اسلامی. ۴- کنترل محیط‌های مجازی برای نوجوانان، از طرق مختلف. ۵- در تربیت دینی به دلیل به رسمیت نشناختن تنوع و تکثر اشکال و صورت‌های زندگی، نقش عواملی چون جنسیت، زبان، زیست بوم نادیده گرفته شده است و تربیت دینی به شکل واحد به ویژه در قالب کتاب‌های درسی اعمال می‌شود. این امر باید مورد توجه برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران آموزشی واقع شود. ۶- ایجاد وضع مناسب در خصوص تقویت بنیان‌های دینی و معنوی دانش‌آموزان است. برگزاری جلسات و همایش‌هایی با حضور صاحب‌نظران و مشاوران و معلمان تأثیر قابل توجهی بر گسترش معلومات مذهبی عوامل اجرایی مدارس و در نتیجه دانش‌آموزان خواهد داشت. ۷- تعریف بودجه و امکانات کافی جهت ایجاد فضای مناسب مطالعه و فراگیری علوم دینی و قرآنی در اختیار مدارس قرار گیرد. ۸- نیروهای خلاق و توانمند در امور فرهنگی بویژه روحانی تربیت شود تا این افراد بتوانند در فهم امور دینی و مشاوره دینی به دانش‌آموزان آگاهی‌های لازم را بدهند.

۳-۶. برای مؤلفان کتاب‌های درسی

۱. با توجه به حیاتی بودن آموزش اصل بنیادی «معیار قضاوت نبودن اشخاص در شناسایی حق یا باطل»، و تأثیرات شگرف آن در بصیرت‌افزایی جوانان و نوجوانان و جلوگیری از شکل‌گیری شائبه در باروهای دینی برخی از ایشان، پیشنهاد می‌شود این اصل نورانی، بر روی جلد کتب درسی دانش‌آموزان، قرار گرفته تا ضمن ایجاد گفتمان مبتنی بر آن، زمینه بصیرت‌افزایی و تعمیق باروهای دینی در نوجوانان و جوانان، را فراهم سازد؛ عدم عنایت مؤلفان کتاب‌های درسی به اصول روانشناختی در هنگام تألیف کتاب‌های درسی دینی که چه چیز را، برای چه کسی، در چه زمانی، به چه میزان و با چه هدفی تألیف کنند. ۲- طرز ارائه مسائل مذهبی به نوجوانان بسیار اهمیت دارد و باید مسائلی را در این دوره برای آنان گفت که از دین زده نشوند و درعین حال باید آن

مسائل را با زندگی تطبیق داد برای مثال، این موضوعات باید طوری ارائه شود که نوجوانان احساس کنند امور مذهبی قابل پیاده شدن در زندگی روزمره می‌باشد.

۶-۴. برای معلمان و مربیان

۱- آموزش مذهبی باید بر اساس انس و الفت، دوستی و محبت، اطلاع و آگاهی و استدلال منطقی باشد. ۲- روش آموزش مسائل مذهبی به نوجوانان بسیار اهمیت دارد. موضوعات باید به گونه‌ای ارائه شود که احساس کنند امور مذهبی با زندگی روزمره آن‌ها گره خورده است و حتی گاهی می‌توانند نیازهای روحی خود را نیز با این امور برطرف کنند. ۳- کسانی که در مورد دین با نوجوانان صحبت می‌کنند، خود باید الگوی واقعی دینی باشند و به آنچه می‌گویند عمل کنند. ۴- فلسفه اصول عبادی باید به صورت جذاب ارائه شود و در مواقع دعا، دلیل علمی و روانی این درخواست‌ها و توسلات را باید گفت، و نیز اثری را که این درخواست‌ها در اعمال ما می‌گذارد را توضیح داد. ۵- شرکت دادن نوجوانان در مجالس مذهبی باید در حد سن، فهم و دانش آن‌ها باشد. همچنین دیدار با علما و افراد مؤمن باعث می‌شود تا روح دینی و فطرت مذهبی آنان پرورش یابد. ۶- از جمله وظایف مهم مربیان عبارت‌اند از: عبور دادن منطقی نوجوانان از احساسات خام مذهبی به بینش مذهبی که با تعقل و تفکر همراه باشد و کمک به ایجاد ارتباط آن‌ها با خدا، ارتباط با خودشان، ارتباط با دیگران، با جهان هستی، و کشف حقایق ناشی از این ارتباطات که با چون و چرا و سؤال و جواب به دست می‌آید. ۷- شرکت مستمر معلمان و عوامل اجرایی در مراسمات مذهبی موجب دلگرمی و افزایش روحیه دینی دانش‌آموزان خواهد شد.

۶-۵. پیشنهادهایی برای سایر مطالعات

با توجه به مطالعاتی که در زمینه دینداری انجام دادم به نظر می‌رسد پژوهش‌های بسیار اندکی در زمینه دینداری کودکان و نوجوانان صورت گرفته است. بیشتر اساتید این حوزه در دانشگاه‌ها به سر می‌برند و عملاً به‌طور ملموس با کودکان و نوجوانان مدارس ارتباط محدودی دارند لذا به نظر می‌رسد که معلمان این دوره‌ها در جهت پژوهش‌های

دینی آموزش‌های لازم را ببینند تا بتوانند نقاط قوت و ضعف نوجوانان را در این زمینه شناسایی و اقدامات لازم را انجام دهند. پایه ابتدایی و راهنمایی (متوسطه اول) مقاطعی هستند که شخصیت افراد در این دوره‌ها شکل می‌گیرد اگر ما به این موضوع مهم نپردازیم نباید انتظار داشته باشیم که به‌طور کاملاً موفقیت‌آمیزی بتوانیم در جوانی مسیر دینی افراد را تغییر و تصحیح کنیم.

والعاقبه للمتقین...

یادداشت‌ها

1. Religion
2. Emotion
3. Beliefs
4. Values
5. Glock & Stark
6. Religiosity
7. Religious beliefs
8. Richard Gvrsach
9. Petersen
10. Atkinson
11. Pico & Fitzpatrick
12. Sinha , Senate & Jules
13. Cohen, Pierce, Chambers, Mind& Krvin & Konik
14. Aspers
15. Groenevald
16. Nonnemaker & MCNeely & Blum
17. Bierman
18. Chigona & Chigona
19. Sander
20. paradigm
21. Quantitative Research
22. Qualitative research
23. Merleau-Ponty
24. Maximum Variation Sampling
25. Criterion-based sampling
26. Hermeneutical
27. clusters of meaning
28. Colaizze

کتابنامه

ابوالمعالی، خدیجه (۱۳۹۱)، روش‌های پژوهش کیفی از نظریه تا عمل. تهران: نشر علم.
اتکینسون، ری‌تال؛ اتکینسون، ریچارد سی؛ اسمیت، ادوارد ای؛ بم، داریل ج؛ هوکسما، سوزان نولن (۱۳۸۷)، متن کامل زمینه روانشناسی هیلگارد، ترجمه: براهنی، محمدتقی؛ بیرشک، بهروز؛ بیک، مهرداد؛ زمانی، رضا؛ شاملو، سعید؛ شهرآرای، مهرناز؛ کریمی، یوسف؛ گاهان، نیسان؛ محی‌الدین، مهدی؛ هاشمیان، کیانوش.

تهران: آرین.

احمدی، یعقوب (۱۳۸۸)، «وضعیت دینداری و نگرش به آینده دین در میان نسل‌ها مطالعه موردی شهر سنندج»؛ معرفت فرهنگی و اجتماعی، (۱)، صفحه ۴۴-۱۷.

اسدی نوقانی، احمدعلی؛ امیدی، شیراز؛ حاجی آقاجانی، سعید (۱۳۸۴)، روان پرستاری، چاپ اول، تهران: انتشارات بشری.

امامی سیگوردی، عبدالحسین؛ دهقان‌نیری، ناهید؛ رهنورد، زهرا؛ نوری سعید، علی (۱۳۹۱)، «روش‌شناسی تحقیق کیفی»؛ پرستاری و مامایی جامع‌نگر، ۲۲ (۶۸).

انجمن اولیا و مربیان (۱۳۷۹)، نماز در سیمای خانواده، تهران: انتشارات سازمان انجمن اولیا و مربیان.

بازرگان، عباس (۱۳۹۱)، روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته، تهران: انتشارات دیدار.

بازرگان، عباس (۱۳۸۴)، «ضرورت توجه به دیدگاه‌های فلسفی زیربنایی معرفت‌شناسی در علوم انسانی برای انتخاب روش تحقیق با تأکید بر روش‌های کیفی پژوهش و ارزشیابی آموزشی». مجموعه مقالات علوم تربیتی: به مناسبت نکوداشت دکتر علی محمد کاردان (صص ۳۸-۵۰). تهران: انتشارات سمت.

برخورداری، رمضان؛ باقری، خسرو (۱۳۹۱)، «مؤلفه‌های روش‌شناختی پژوهش پدیدارشناختی در تعلیم و تربیت»؛ پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، (۲)، صفحه ۱۴۰-۱۲۱.

بروس کوئن (۱۳۷۲)، مبانی جامعه‌شناسی، ترجمه و اقتباس فاضل توسلی، تهران، سمت.

بیرامی، منصور؛ هاشمی، تورج؛ بهادری، جعفر (۱۳۹۲)، آزمون‌های روان‌شناختی دینداری؛ تهران: انتشارات آوای نور.

پناهی، علی احمد (۱۳۸۶)، «مهم‌ترین آسیب‌جنسی دوران نوجوانی و راه‌کارهای پیشگیری و درمان، معرفت ادیان، مذاهب و عرفان، شماره ۱۱۲، صص ۵۴-۲۹.

پناهی، علی احمد (۱۳۸۷)، نقش نماز در آرامش روان؛ روانشناسی در تعامل با دین (۱) صص ۲۱-۵۳.

پورنیک‌بختی، کبری (۱۳۹۱)، «تبیین و آسیب‌شناسی تربیت دینی و رابطه آن با روانشناسی رشد»، پژوهش‌نامه تبلیغی، (۱)، صص ۹۶-۶۷.

جوادی آملی، عبد الله (۱۳۷۳). شریعت در آینه معرفت، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجا.

حسن آبادی، حمیدرضا؛ امیری، کلثوم؛ جعفری‌دهکردی، علی (۱۳۹۳)، آمار و روش تحقیق، تهران: انتشارات مدرسان شریف.

خدایاری‌فرد، محمد؛ پاک‌نژاد، محسن؛ غباری‌بناب، باقر؛ خرازی، سیدکمال؛ طهماسب‌کاظمی، بهروز (۱۳۹۲)، طراحی برنامه تعاملی روانی اجتماعی باورها و رفتارهای دینی دانشجویان بر اساس رویکرد شناختی-رفتاری. فصل‌نامه پژوهش‌های کاربردی روانشناختی، ۴ (۲)، صص ۱۹-۱.

خدایاری‌فرد، محمد؛ غباری‌بناب، باقر؛ و شکوهی یکتا، محسن (۱۳۷۹). آماده‌سازی مقیاس نگرش مذهبی دانشجویان. مجله روانشناسی، ۱۵ (۴): ۲۸۵-۲۶۸.

خدایاری‌فرد، محمد؛ فقیهی، علی نقی؛ غباری‌بناب، باقر؛ شکوهی یکتا، محسن؛ و رحیمی نژاد، عباس (۱۳۹۱). مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری، تهران: انتشارات آوای نور.

خطیب زنجانی، نازیلا؛ و فرج‌اللهی، نازیلا (۱۳۹۰)، عوامل مؤثر در اشاعه مفاهیم و باورهای دینی بین دانش‌آموزان؛ فصل‌نامه روانشناسی تربیتی. ۲۵ (۸).

دالوندی، اصغر؛ مداح، سادات سید باقر؛ خانکه، حمیدرضا؛ بهرامی، فاضل؛ پروانه، شهریار؛ حسام‌زاده، علی؛

- دالوندی، نیوشا؛ و کیانی، تیام (۱۳۹۱)، «تبیین سبک زندگی سلامت محور بر فرهنگ اسلامی»، مجله تحقیقات کیفی در علوم سلامت، ۱(۴).
- دلاور، علی (۱۳۹۱)، روش تحقیق؛ تهران: نشر ویرایش.
- دلاور، علی (۱۳۷۴)، مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی، تهران: انتشارات رشد.
- دوست محمدی، ح. (۱۳۷۶)، نقش دین در بهداشت روانی.
- رادورد، اعظم (۱۳۸۸)، «نقش برنامه‌های دینی و غیردینی تلویزیون در افزایش یا کاهش دینداری»، تحقیقات فرهنگی، ۲ (۶)، صص ۴۹-۷۸.
- رضایپور، یوسف (۱۳۹۰)، «پیش‌بینی رضایتمندی شغلی معلمان بر اساس باورهای دینی و سلامت روانشناختی»؛ فصلنامه پژوهش‌های نوین روانشناختی، ۲۳(۶).
- سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ و حجازی، الهه (۱۳۹۱)، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: انتشارات آگه.
- سلیمانی، مجید؛ احمدی، محمدرضا (۱۳۹۰)، «دینداری و عوامل فردی و سازمانی مؤثر در آن در بین جوانان شاغل در نهادهای فرهنگی کشور»، مطالعات جامعه‌شناختی ایران، شماره ۳، صص ۱۴۵-۱۵۹.
- سیف، علی‌اکبر (۱۳۹۱)، روانشناسی پرورشی نوین، تهران: انتشارات سمت.
- شایسته خوی، منور (۱۳۸۴)، آثار اجتماعی دین در قرآن؛ خراسان: کمیته ارزشیابی تحصیلات حوزوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
- شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۸)، جامعه‌شناسی دین، تهران: نشر نی.
- شمشیری، باب؛ خوشبخت، فریبا؛ ماه منیر، ایرانپور (۱۳۹۲)، «رابطه جهت‌گیری دینی، باورهای دینی و باور به عدالت اجتماعی»، روانشناسی و دین، ۶ (۲)، صص ۳۱-۴۲.
- صاحبی، علی (۱۳۸۴)، مناسبات دین و فرهنگ، ج ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- صالحی، کیوان؛ بازرگان، عباس؛ صادقی، ناهید و شکوهی‌یکتا، محسن (۱۳۹۴)، «بازنمایی ادراکات و تجارب زیسته معلمان از آسیب‌های احتمالی ناشی از اجرای طرح ارزشیابی توصیفی در مدارس ابتدایی». فصلنامه مطالعات اندازه‌گیری و ارزشیابی آموزشی، ۵ (۹)، صص ۵۹-۹۹.
- صفایی موحد، سعید (۱۳۹۰)، تفاوت تبیین هنجارهای پنهان در انتخاب استاد راهنما در دانشکده علوم ریاضی و علوم تربیتی، پایان‌نامه دکتری؛ دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه تربیت معلم.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳)، آموزش دین، جمع‌آوری و تنظیم از سیدمهدی آیت‌اللهی، قم: انتشارات اسلامی مدرسین.
- عابدی، حیدر علی (۱۳۸۹)، «کاربرد روش تحقیق پدیده‌شناسی در علوم بالینی»، فصلنامه راهبرد، شماره ۵۴، صص ۲۰۷-۲۲۴.
- فرهنگ عمید، ۱۳۷۸.
- فرهنگ فارسی معین، ۱۳۷۸.
- قراملکی، احدفرامرز (۱۳۸۰)، روش‌شناسی مطالعات دینی؛ مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- قربانی، نیما (۱۳۷۷)، «روان‌شناسی علمی و یک رویکرد علمی چند تباری»، قبسات، شماره ۸، ص ۹۰، ص ۳۴.
- کامکار، مهدیس (۱۳۸۱)، «نوجوانی و بی‌مبالاتی جنسی»، علوم اجتماعی، شماره ۵، صص ۱۶۲-۱۴۳.
- کیومرثی، محمدرضا (۱۳۸۲)، «رابطه جهت‌گیری مذهبی با عوامل شخصیت»، فصلنامه علوم انسانی - اجتماعی

حوزه و دانشگاه؛ معرفت ۷۵.

لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۱)، «روان‌شناسی رشد اخلاقی ارزشی و دینی در نوجوانانی و جوانی (قسمت دوم)؛ فصلنامه علوم انسانی-اجتماعی حوزه و دانشگاه، معرفت، شماره ۳۱، صص ۳۵-۴. محمدپور، احمد (۱۳۹۱)، «بسترها، پیامدها و سازگاری زنان مطلقه شهر تهران»، فصلنامه مشاوره و روان‌درمانی خانواده؛ ۱ (۴).

محمدپور، علی؛ پارسایکتا، زهره؛ نیکبخت‌نصرآبادی، علیرضا (۱۳۹۱)، «سازش با عفونت نقص ایمنی اکتسابی: یک مطالعه پدیدارشناسی»، مجله تحقیقات در علوم سلامت؛ ۱ (۳): صص ۱۸۱-۱۷۰.

مطهری، جمشید (۱۳۸۰)، «هویت در نوجوانی»، فصلنامه علوم انسانی - اجتماعی حوزه و دانشگاه؛ معرفت ۵۰.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۴)، مجموعه آثار شهید مطهری، قم: انتشارات صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۴)، مجموعه آثار (۲)، تهران: انتشارات صدرا.

میرزاحمدی، محمدحسین؛ فرمینی فراهانی، محسن؛ اسفندیاری، سهیلا (۱۳۹۰)، «بررسی نقش آموزش‌های دینی در سلامت فردی و اجتماعی»، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه آزاد؛ ۲ (۱۵).

نوابخش، مهرداد؛ پوریوسفی، حمید (۱۳۸۵)، «نقش دین و باورهای مذهبی بر سلامت روان»، پژوهش دینی؛ شماره ۱۴.

نوذری، محمود (۱۳۸۸)، «توصیف و ارزیابی رویکردشناختی رشد دینی»، دو فصلنامه علمی - ترویجی اسلام و پژوهش‌های تربیتی؛ ۲ (۱) صص ۱۳۹ - ۱۶۸.

وولف، دیوید (۱۳۸۸)، روانشناسی دین، ترجمه: محمد دهقان، تهران: انتشارات رشد.

ویلیام جیمز (۱۳۵۶)، دین و روان، ترجمه: مهدی قائمی؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

هنرور، جواد (۱۳۸۰)، مجله مصباح، شماره ۴۰.

یوسفی، علی؛ تابعی، ملیحه (۱۳۹۲)، «پدیدارشناسی تجربی راهی برای فهم تجربه‌های دینی»، فصلنامه پژوهش‌های کاربردی، ۴ (۲).

یوسفی، علی؛ صدیق اورعی، غلامرضا؛ کهنسال، علیرضا؛ مکرری زاده، فهیمه (۱۳۹۱)، «پدیدارشناسی تجربی زیارت امام رضا (علیه‌السلام)؛ مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۶ (۴۳): صص ۱۸۰-۱۹۸.

یوسفی، علی؛ تابعی، ملیحه (۱۳۹۰)، «پدیدارشناسی تجربی معنای مرگ»، راهبرد فرهنگ، شماره چهاردهم و پانزدهم؛ تابستان و پاییز.

یونگ، کارل گوستاو (۱۳۵۳)، روانشناسی و دین، ترجمه فولاد رحمانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی

Bierman, A. (2006), Does Religion Buffer the Effects of Discrimination on Mental Health? Differing Effects by Race. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 45 (4):551-565

Brown, L.B. (1987), *The Psychology of Religious- Belief*. Academic Press.

Borg, w., & Gall, M. (2003), *Educational research*, 6th edition. Boston: Allyn-Bacon.

Cohen, A., Pierce, J.D., Chambers, J., Meade, R., Gorvine, B.J., & coenik, H.G. (2005), Intrinsic and extrinsic Religiosity, belief in the Afterlife, death Anxiety, and life Satisfaction in young Catholics and Portestan. *Journal of in personality*, 39(3), 307-324

Chigona, A., & Chigona, W. (2010), A Phenomenological Study on Educators, perceptions and utilisation of ICT in Disadvantaged schools. Retrieved from: www.reaserchictafrica.net/new/images/uploads/2010-chigona.pdf.

Chou, F.Y., Holzemer, W.L., Portillo, C.J., & Slaughter, R. (2004), Self-care strategies and Sources of information for HIV/AIDS symptoms management. *Nursing Research*.

53(5):332-339

- Creswell, J. (2007), *Qualitative inquiry and research design*. Sage Publications.
- Devenish, S. (2002), *An Applied Method for Undertaking phenomenological Explication of Interview Ttranscripts*, Indo-pacific Journal of fenomenology. Vol. 2. Edition 1.
- Esperanza, F., Hernandez Pamela F., Foley B., & K., Beitin. (2011), *A Phenomenological Study of Study of Religion in Career Choice*. Journal of Career Ddevelopment. 38(1), 62-88.
- Glock, C., & Stark, R. (1965), *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNalli.
- Gorsuch, R.L. (1988), *Psychology of Religion*. Annual Reviews of Psycholog.
- James, William, (1902), *the varieties of religious*, New York, London, Green.
- Klein, p., & Westcott, M. (1994), *The changing character of phenomenological psychology*; 35(2), 133-157
- From, E. (2002), *Psychoanalysis Religion*. Publishing an morvared, 1st Edition.
- Fulton, A.S. (1997), *Identity status, Religious- Orientation, and Prejudice - Journal of Youth and Adolescence* .2, 61.
- Lindlof, T.R., & Taylor, B.C. (2011), *Qualitative communication research methods*. London: SAGE.
- Mark Shields, J. (2008), *The Art of Phenomenology and its Implications for the Study of Religion*. Retrieved: 21 Aug 2015. Available at: <http://www.facstaff.bucknell.edu/jms089/ZUnpublished%20Work/Art%20of%20Phenomenology.pdf>
- Nonnemaker, J.M., MCNeely, C.A., & Blun R.W. (2003), *Public and private domains of religiosity and adolescent health risk behaviors; evidence from the national longitudinal study of Adolescent Health: Sos Sci med*; 57(11), 2049-54
- Pico, B.F. & Fitzpatrick, K.M.(2004), *Substance use, Rreilgiosity, and other protective Factors among Hungarian Adolescents*. Addictive Behaviors, 29(6), 1095-1107
- Polkinghorn, D. (1983), *Methodology for the human sciences; Systems of inquiry*, Albany: state University of New York press.
- Priest, H., Roberts, P., & Woods, L. (2002), *An Overview of Tree Different Approaches to the Interpretation of Qualitative Data; part1: Theoretical Issues, Qualitative Approaches Nurse Researcher*.
- Sander, A. (2014), *The phenomenological method revisited: towards comparative studies and non-theological interpretations of the religious experience*. *Argument*, 4(1), pp. 9-34.
- Sinhal, J.W., Cnaan, R.A., & Gelles, R.J. (2007), *Adolescent risk behaviors and religion: Findings from a national study*. Journal of Adolescence. 30(2),231-249
- Spigelberg, *phenomenological Movement*, pp 7-19.
- Sokolowski, R. (2014), *The Relation Of Pphenomwnology And Thomistic Metaphysics To Religion*. The Review Of Metaphysics .67, 603-626.